

Memlûkler Dönemi (648-923/1250-1517) Tarih ve Tabakât Eserlerine Dair

On the Chronicles and Biographical Works (Tabaqat) of Mamluk Times (648-923/1250-1517)

Fatih Yahya Ayaz¹

öz

Moğol istilası ile beraber yaşadıkları coğrafyaları terk etmek zorunda kalan ulemanın Mısır ve Şam bölgelerini kendilerine melce olarak belirlemeleri, özellikle de sultan ve devlet adamlarının teşvikleri gibi etkenler Memlûkler'in hüküm sürdükleri topraklarda kültürel bakımdan zengin bir muhitin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece Memlûkler döneminde farklı alanlarda birçok âlim yetişmiş ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bilhassa tarih alanında mebzul miktarda tarihçi ve biyografi âliminin yetişmesi ve bu kişilerin hacimli eserler yazması bu dönemin İslâm tarihçiliğinin altın çağı olarak addedilmesini sağlamıştır. Bu eserlerde aynı zamanda Osmanlı ve civardaki birçok devletin tarihleriyle ilgili önemli bilgilerle önde gelen şahsiyetlerin hayatları hakkında bilgi ve ayrıntıları bulmak da mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde bağımsız olarak Memlûk tarihçilerini ve biyografi eserlerini ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bakımdan böyle bir çalışma yapılması zaruri bir durum haline almıştır. Çalışmamızda giriş kısmının ardından Memlûk tarihçilerinin önde gelenleri ve eserleri Bahrî ve Burcî şeklinde iki temel devreye ayrılarak tanıtılmıştır. Çalışmamız, Memlûk tarihçiliği ve tarihçilerinin tasvirinin yapıldığı bir genel çalışma olmaktan çok bu alanda uzun yıllar çalışmış bir ilim adamının tecrübelerini yansıtmaya amaçladır. Diğer bir deyişle bu çalışmada, bir Memlûk tarihçisinin meselelere yaklaşım biçimi, tarafsızlığı veya tarafsızlığı, eserinde karşılaşılabilecek sorunlar veya o eserin nasıl kullanılması gerektiği gibi konular mümkün mertebe örneklendirilerek izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih eserleri, vefeyât, tabakât, Memlûkler, tarih

ABSTRACT

Factors such as the fact that the ulema (scholars), who had to leave their regions upon the Mongol invasion and take the Regions of Egypt and Damascus as a shelter for themselves, especially the incentives of sultans and statesmen, enabled a culturally rich neighborhood in the land dominated by Mamluks. Thus, many scholars existed in different fields during the Mamluk period and many works were written. In particular, the existence of many historians and biography writers in the field of history and the writing of

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatih Yahya Ayaz (Prof. Dr.), Çukurova Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Adana, Türkiye
E-posta: fyayaz@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-3261-4915

Başvuru/Submitted: 23.01.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.02.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
26.02.2020

Kabul/Accepted: 04.03.2020

Atıf/Citation: Ayaz, Fatih Yahya. Memlûkler Dönemi (648-923/1250-1517) Tarih ve Tabakât Eserlerine Dair. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 10/1, (Mart 2020): 147-179. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.678998>

voluminous works, caused this period to be considered the golden age of Islamic Historiography. In these works, it is also possible to find important information about the history of the Ottomans and many surrounding states, and information and details about the lives of leading figures. As far as we can identify, there is no separate work in our country that studies Mamluk historians and biographies. In this respect, such a study has become a necessity. After the introduction of our study, the leading historians of the Mamluk and their works were introduced in two basic periods as Bahrî and Burcî. Our study aims to reflect the experiences of a scholar who worked in this field for many years, rather than a general study depicting Mamluk historiography and historians. In other words, in this study, subjects such as the way a Mamluk historian approaches matters, his/her partiality or impartiality, problems that may be encountered in his/her work, or how that work should be used are explained with examples as far as possible.

Keywords: Chronicles, biographies/tabaqat, Mamluks, history

EXTENDED ABSTRACT

The assessment of the historians and biography authors in the period of the Mamluks should be made by considering the political, military, economic, social and scientific developments during the period, from the establishment of this state to its collapse. For example, in history works, which were written during the founding years of the Mamluks, the major theme is the struggles against the Crusaders and the Mongols. In the following years, the historians focus especially on the interior developments during al-Melikü-n-Nasir Muhammed b. Kalavun (first reign: 693-694/1293-1294, second reign: 698-709/1299-1309, third reign: 709-741/1309-1341). In the late 8th (14th) century and early 9th (15th) century, the historians focused on Timur (771-807/1370-1405), and especially towards the end of the Burji/Circassian Mamluke period (784-923 / 1382-1517), the focus was on the new rival and the hostile Ottomans. Likewise, due to the increasing economic problems in the last period of the state and the riots caused by the Mamluk groups, economic and social issues were discussed more. On the other hand, the social classes to which historians belong to affect both the content of the historical works and the way they address the events. For example, historians from the military class concentrate more on political events and give more information about the military class that holds the power. Also, the biographies of the people belonging to this class are relatively intense compared to other individuals in the biography sections of their work. The historians from the Ulema class, although there are exceptions, address to social and scientific/cultural developments more, and also devote a large part for the biographies of scholars in the biography sections. The geographical regions where the historians live also affect the content of their works. For example, historians who live in the Damascus region (Syria/Bilad-i Damascus) generally concentrate on the biographies and prefer Damascus-based narrative in political developments. Egyptian historians, on the other hand, address the events more than the biographies, and they focus on the developments taking place in Cairo, the capital city. Therefore, Mameluke historiography has several differences based on the period, place, and social class of the historians and their position in the state.

First of all, it is necessary to point out some possible reasons for writing so many historical works during the Mamluks period. The patronage provided by the sultans and statesmen to the historians and their encouragement should be mentioned first. As a matter of fact, Sultan Baybars adopted Ibn Sheddad and Ibn Abduzzahir among his relatives and took them to some of his campaigns. For example, Ibn Abduzzahir was with Baybars during his Kayseri campaign. Ibn Abduzzâhir's booklet in makâma-style on the Kayseri campaign is quite detailed and requires special study. Also, it is a primary source in terms of determining the characteristics of the Turkish Seljuks, such as their various customs, and clothing. The statesmen of this period not only encouraged and provided patronage to the historians, but some of them also wrote historical works such as Baybars el-Mansuri and Ebu'l-Fida al-Meliku'l-Mueyyed. Also, it is determined that the leading Mameluke sultans transferred their knowledge and observations to the historians of the period. As a matter of fact, it is determined that many Mameluke sultans were among the important sources of historians such as Yunini, Nuveyri, Ibnu'd-Devadari, Makrizi, Ayni, and Ibn Tagriberdi.

The works of the children of the Mameluke sultans, which were the class of "evladunnas", also played an important role in the spread of historiography. It could be said that the members of this group, who were regarded as a reserve force and not generally appointed to important positions, tried to stand out with what they wrote in the field of history. We compare this situation with the fact that the non-Arab class, which was generally in the second order in the Umayyads (41-132/661-750) period, came to the fore in the field of science. Among the leading historians of the Mamluks period, the authors such as Ibnu'd-Devadari, Ibn Dokmak, Ibn Tagriberdi, Abdulbasit el-Malati, and Ibn Iyas tried to maintain the role of their fathers or grandfathers in the field of history. Substantially, the criticism of these historians for the historians came to the fore in the religious sciences such as Makrizi, Ibn Hacer, Sehavi, or Hatib el-Cevheri from the public class, and the criticisms of historians from the ulema class for them took place on the ground of knowledge or ignorance about the Mameluke State politics and Mameluke system. In particular, the criticisms of IbnTagriberdi on this group in terms of the Mameluke system and their knowledge of Turkish language, the statements of him and Abdulbatit al-Malati, which glorified the Bahri/Turkish Mamluks period, and severe criticism of Sehavi and Hatib al-Cevheri's on their close relations with the statesmen of the "evladunnas" class can be given as examples. It should be noted that the criticisms of Sehavi and Hatib al-Cevheri also provided very valuable information in terms of determining the understanding of the patronage of scholars in this period.

Finally, we would like to propound some of our opinions about how historical works written during the Mamluks should be used. First of all, we should present our objections to the view that the Mameluke historiography is a repetition of each other and that there are several fundamental works. In our opinion, some minor details are scientifically vital in illuminating many historical events. For example, Makrizi, who lived about a century

after the establishment period of the Mamluks period, points out many details in his works, which he wrote with the help of historians who had witnessed that period and also he connected events that were reported to be independent of each other in previous history books. Also, the widest information about the biography of Baybars al-Mansuri is included in the works of Makrizi, not Safedi or Kutubi. Being from the same period as Makrizi, Ibn Kadi Suhbe conveys some of the events, which are comprehensively conveyed by Makrizi, in a short form but with important remarks. For example, while Makrizi mentions general statements about the peace that was tried to be established by the Crusader states for a long time after the known Alexandria raid, Ibn Kadi Suhbe reports that Cyprus is also among the parties to the accord and provides explanatory information, stating that the term of the accord is twenty years. Ibn Tagriberdi, who was the student of Makrizi, quotes many events from the works of his teacher during his life, however, he provides important remarks and corrections by intervening with his famous “kultu”s. Ed-Delilu's-safi, which is a summary of the twelve-volume al-Menhel, is one of the two biographical works of Ibn Tagriberdi, and it can be given as an example of this situation in that it contains additional biographies and the death dates of some sultans not included in the first work. Therefore, the historical works that appear to be repetitions of each other, play an important role in clarifying the events with the details they provide, although they are little.

Giriş

Memlûklerdönemi tarihçiliği ve biyografi yazıcılığı ile alâkalı değerlendirmeler bu devletin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreçte gelişen siyasî, askerî, iktisadî, sosyal ve ilmî gelişmeler göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Mesela Memlûkler'in kuruluş yıllarında kaleme alınan tarih eserlerinde ağırlıklı konular Haçlılar ve Moğollarla yapılan mücadelelere dairdir. Daha sonraki yıllarda tarihçilerin ilgisi özellikle el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde (birinci saltanatı: 693-694/1293-1294, ikinci saltanatı: 698-709/1299-1309, üçüncü saltanatı: 709-741/1309-1341) iç gelişmeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hicrî VIII. asır sonları ve IX. asır başlarında Timur (771-807/1370-1405), özellikle Burcî/Çerkez Memlûkler döneminin (784-923/1382-1517) sonlarına doğru ise yeni rakip ve hasım Osmanlılar odak noktasını teşkil etmektedir. Aynı şekilde son dönemlerde artan ekonomik sıkıntılar ve memlûk gruplarının çıkardıkları isyanlar sebebiyle iktisadî ve sosyal meseleler daha fazla konu edilmektedir. Diğer taraftan, tarihçilerin mensup olduğu sosyal sınıf da tarih eserlerinin hem muhtevalarını hem de olayları ele alış biçimini etkilemektedir. Mesela askerî sınıfa mensup tarihçiler siyasî hadiselerle daha fazla yoğunlaşmaktadır. Bu gruptakiler iktidarı elinde tutan askerî sınıfa dair daha fazla bilgi vermekte, eserlerinin vefeyât kısmında bu sınıfa mensup kişilerin hâl tercümelere diğerlerine nispetle yoğunluk arz etmektedir. Ulema sınıfından tarihçiler ise istisnaları bulunmakla birlikte sosyal ve ilmî/kültürel gelişmelere daha fazla yer vermekte, vefeyât kısımlarında da âlimlerin biyografilerine geniş yer ayırmaktadırlar. Yine tarihçilerin yaşadıkları yer de eserlerin muhtevasını etkilemektedir. Mesela Şam bölgesinde (Suriye/Bilâd-ı Şam) yaşayan tarihçiler genellikle vefeyât kısımlarına daha fazla ağırlık vermekte, siyasî gelişmelerde de Şam merkezli anlatımı tercih etmektedirler. Mısırlı tarihçiler ise umumiyetle havâdis ve vefeyât kısımlarından havâdisle daha fazla yer ayırmakta, merkeze de başkentteki gelişmeleri koymaktadırlar. Dolayısıyla Memlûk tarihçiliği, tarihçilerin yaşadığı dönem, yer ve mensup oldukları sosyal sınıfla devlet içerisindeki konumlarına göre birtakım farklılıklar arz etmektedir.

Bahsettiğimiz özellikler çerçevesinde Memlûkler dönemi tarihçiliğini öncelikle devletin geçirdiği dönemler bakımından iki devreye ayırmak daha uygun gözükmektedir. **Birinci devre Bahrî/Türk Memlûkler dönemi tarihçiliği ve tarihçileri** şeklinde isimlendirilebilir. Bu devre kendi içerisinde Mısırlı ve Şamlı tarihçiler şeklinde alt başlıklara ayrılabilir. Öncelikle Mısır kökenli tarihçiler ele alındığında bunların sayıca daha az olduğu ve önemli bir kısmının askerî sınıfa mensup bulunduğu tespit edilmektedir. Mesela Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325), İbnü'd-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra), Şücâî (ö. 745/1345'ten sonra) ve Yusuflî (ö. 759/1358) gibi tarihçiler bunlar arasında zikredilmelidir. Bahsi geçen tarihçilerin eserlerinde siyasî, askerî gelişmelerin ağırlıkta olduğu ve vefeyâta daha az yer verildiği müşahade edilmektedir. Memlûk devlet adamı **Baybars el-Mansûrî** ve *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*¹ adlı

1 Rükneddin Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hitâî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, nşr. Donald S. Richards (Beirut-Berlin: Das Arabische Buch, 1998).

eseri burada özellikle ele alınmalıdır. Bu eserin günümüze birkaç cildi ulaşmıştır.² **İbnü'd-Devâdârî**'nin *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*³ isimli eseri de bu kısımda özellikle zikredilmesi gereken kaynaklardandır. Eserin müellifi Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî'nin dedesi Aybek ve babası Cemaleddin Abdullah memlûk kökenli olup, babası Memlûk Devleti'nde mühim vazifeler yürütmüştür. Onun vazifeleri sayesinde birçok önemli devlet adamı ile tanışma ve çeşitli hadiseleri müşahade etme imkânı bulan müellif, bunları eserine de yansıtmış gözükmektedir.⁴ Müellif İbnü'd-Devâdârî, ilme olan merakı ve tarihe duyduğu alâka sebebiyle adını belirttiğimiz dokuz ciltten müteşekkil umumî tarihini kaleme almış, eserine verdiği genel ismin dışında her cilde ayrı bir ad da vermiştir. Memlûk tarihini konu edinen devletin kuruluşundan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ilk dönemine kadar olan kısmı muhtevî 8. ciltle, bu noktadan 736 (1335) senesine kadarki devreyi içeren 9. ciltlerin ikinci adları sırasıyla *ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbâri'd-devleti't-Türkiyye* ve *ed-Dürü'l-fâhur fi sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*'dır. 8. cilt Ulrich Haarmann, 9. Cilt ise Hans Robert Roemer tarafından neşredilmiştir.

Memlûk tarihi ile alâkalı bahsi geçen eser kronolojik olup her yılın başında Nil nehrinin debisiyle ilgili tespitin ardından dönemin halifesi, Memlûk sultanı ve komşu devletlerin hükümdarlarıyla Memlûk Devleti'ndeki mühim vazife sahiplerinin isimleri zikredilir. Bu kısımlar bazen uzun bazen de oldukça kısa tutulmuştur. Buralarda verilen bilgiler dönemin sultanları ve önde gelen görevlileri tespit bakımından ehemmiyet arz ettiği gibi bazı açılardan müessese tarihi çalışanlar için de büyük kıymete sahiptir. Mesela Vezir Şerefüddin Hibetullah b. Sâid el-Fâizi'den (ö. 655/1257) bahsederken "Fâizi" lakabına işaretle önceden beri Mısır vezirlerine bir lakap verilmesinin âdet olduğunu da belirtir.⁵ Eserin diğer özelliklerine gelince bunları müellifin edebiyata duyduğu yakın alaka sebebiyle seçili bir dil kullanılması ve çokça şiir nakledilmesi, vefeyâta oldukça az yer verilmesi, seneler arasında bazen ciddi hacim farklılıklarının bulunması, özellikle muhtemelen yaşının küçüklüğü sebebiyle müşahade imkânı bulamadığı dönemi içeren 8. ciltte nakilde bulunulan bazı şahıslara ve tarihçilere işaret edilmesi,⁶ olayları yakinen takip imkânı bulduğu dönemi içeren 9. ciltte ise "kultü (ben dedim/derim ki)" ifadesinin sıkça kullanılması şeklinde özetlemek mümkündür. Yine bu son ciltte hadiselerin daha tafsilatlı bir şekilde ve varsa belgeleriyle nakledildiğini de belirtmeliyiz. Eserin bahsi geçen genel özelliklerinin dışında araştırmacılar için önemli olduğunu düşündüğümüz olumlu-olumsuz bazı hususiyetlerine de işaret etmeliyiz. Bu noktada öncelikle

2 Memlûk Devleti'nin kuruluşuyla alâkalı çalışmalar için ilk elden kaynak hüviyetinde olan bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Baybars el-Mansûri, Zübdetü'l-fikre, Donald S. Richards.

3 Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer (ed-Dürü'l-fâhur fi sîreti'l-Meliki'n-Nâsır)*, nşr. Ulrich Haarmann, 8. cilt (Freiburg-Kahire: Schwarz, 1391/1971), İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer (ed-Dürü'l-fâhur fi sîreti'l-Meliki'n-Nâsır)*, nşr. Hans Robert Roemer, 9. cilt (Kahire: Sami el-Hâncî, 1379/1960).

4 Örnek olarak bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, nşr. Hans Robert Roemer, 9/177, 179, 181.

5 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, nşr. Ulrich Haarmann, 8/21.

6 Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, nşr. Ulrich Haarmann, 8/23, 34, 39, 53, 68, 69, 99.

İbnü'd-Devâdârî'nin kendi döneminde meydana gelen olaylar ve bu hadiselerle irtibatlı şahıslara karşı tarafsız davranmadığını belirtmek durumundayız. Buna dair pek çok örnek bulunmakla birlikte el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'u baskı altında tutan iki büyük emîrden Baybars el-Çaşnigîr (ö. 709/1310) hakkındaki kanaatlerini zikretmek yeterlidir. İbnü'd-Devâdârî Moğollarla yapılan bir savaş öncesinde meydana gelen gelişmeleri aktarırken bahsi geçen emîrlerden Baybars el-Çaşnigîr hakkında ağır ifadeler kullanır.⁷ Oysa diğer Memlûk tarihçilerinin naklettiği bilgiler, İbnü'd-Devâdârî'nin bu sert ve galiz ifadelerini haksız çıkarır mahiyettedir.⁸ İbnü'd-Devâdârî'nin tarafgir yaklaşımı, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'a karşı duyduğu büyük sevgi ve hayranlıktan kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim eserinin son cildine verdiği ismin yanı sıra bahsi geçen sultanın adını zikrederken kullandığı mübalağalı sıfatlar da⁹ bunu teyit etmektedir. Dolayısıyla onun eseri, dönemin diğer tarihçilerinin eserleriyle karşılaştırılarak kullanılmalıdır. Onun özellikle el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'a muhalif davranan, isyan eden veya bu sultanın zamanında azledilen, cezalandırılan ya da taltif edilen devlet görevlilerine dair rivayetleri ihtiyatla ele alınmalıdır. Ancak müellifin bu tür ifadeleri kamuoyunun en azından bir kısmının kanaatlerini yansıtmaması bakımından sosyal tarih çalışmalarına malzeme temin eder mahiyettedir.

İbnü'd-Devâdârî, yukarıda işaret ettiğimiz olumsuz yönlerine rağmen yaşadığı dönemle ilgili verdiği bilgiler ilk elden malumat olduğundan ihmal edilemeyecek derecede önemli bir tarihtir. Mesela bazı hadiselerle ilgili nakil şeklindeki malumatı tenkit için "... bunlar (falan) kişinin kendi değerlendirmesine göre bana aktardıklarıdır ancak bu kitabın müellifi (kendisini kastediyor) duyumuyla değil bizzat içinde yer alarak bu hadiseleri nakleder..."¹⁰ ifadelerini kullanır. Yine onun naklettiği bazı bilgiler o konudaki yegâne malumat olması bakımından oldukça değerlidir. Mesela Memlûk tarihinde askerî yapı içerisinde genelde eski sultanların memlûkleri için kullanılan ve mahiyetiyle ilgili tartışmalar bulunan karânîs kavramına dair açıklayıcı bilgiler¹¹ onun eserinde bulunmaktadır.¹²

Mısırlı tarihçilerin ulema sınıfına mensup olanlarına gelince Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (658-676/1260-1277) yakınları arasında bulunan meşhur münşî İbn Abdüzzâhir (ö. 692/1293) ile Nüveyrî (ö. 733/1333) ve İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) gibi önemli devlet görevlerini yürüten ansiklopedist tarihçiler bunların başında zikredilmelidir. Bu

7 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-düer*, nşr. Hans Robert Roemer, 9/83.

8 Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, nşr. Donald S. Richards, 367, 372 vd.; Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *İkdu'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*, nşr. Muhammed M. Emin (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987-1992), 4/227-228; ayrıca bk. Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffe'l-kebir*, nşr. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî 1991), 7/182.

9 Bazı örnekler için bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-düer*, nşr. Hans Robert Roemer, 9/5, 6, 13, 24, 176.

10 İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-düer*, nşr. Hans Robert Roemer, 9/177.

11 Bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-düer*, nşr. Hans Robert Roemer, 9/183, 227, 258.

12 İbnü'd-Devâdârî ve eseri hakkında bk. *Kenzü'd-düer*, nşr. Ulrich Haarmann, 8/11-38 (nâşirin girişi, Almanca kısım); Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, 3/122-125; Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, 10-18; Cevat İzgi, "İbnü'd-Devâdârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/11-13.

tarihçilerin Memlûkler dönemine ait çok önemli belgeleri günümüze genellikle tam nüsha olarak ulaştırdıklarını da belirtmek gerekir. Bunlardan Memlûkler döneminin üç büyük ansiklopedistinden biri olan Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*¹³ adlı eseri ehemmiyet arz etmektedir. Müellifin eseri *Nihâyetü'l-ereb*, elimizdeki neşre göre otuz üç ciltlik mücsem bir ansiklopedidir. Toplamda fen ismi verilen beş bölüme ayrılan bu dev eserin ilk iki bölümü kâinat, yaratılış, Hz. Peygamber ve ashâbı, Arap vecizeleri, hükümdarlık ve şartları, vezirler ve diğer idarecilerin özellikleri, kitâbet sanatı gibi konulara tahsis edilmiştir. Bu ilk bölümlerde vezirlik gibi bazı müesseselere dair genelde nazârî bilgiler verilmekte bazen de bunlara yönelik bazı tavsiye örneklerini içeren uygulamaya dair kayıtlar yer almaktadır.¹⁴ Üçüncü ve dördüncü bölümlerde yeryüzündeki hayvanlar ve bitkiler konu edilmiştir. Kitabın üçte ikisini teşkil eden beşinci ve son bölüm ise tarihe ayrılmıştır. Bizim elimizdeki neşre göre 19-33. ciltler Memlûk tarihinden bahsetmektedir.

Eserin bizim açımızdan asıl önemli kısmı Memlûk tarihinden bahseden bölümleridir. Bu bölüm Memlûk Devleti'nin kuruluşundan 730 (1330) senesi sonuna kadarki tarihî süreci ele almaktadır. Müellif genellikle her sultanın dönemini başlıklandırmakta, daha sonra kronolojik bir anlatıma geçmektedir. Her senenin sonunda da vefeyât kısmı yer almaktadır. Bununla birlikte eserde farklı uygulamalar da söz konusudur. Bu sebeple her cildin içeriğiyle ilgili ayrı bilgi vermek eseri tanımak açısından faydalı olacaktır. Buna göre, 19. cildin sonlarına doğru Memlûk Devleti ile alâkalı malumat sunmaya başlayan müellif,¹⁵ bu kısmın başında kendi döneminde Memlûkler'in hâkim olduğu coğrafyaya işaret ederek¹⁶ kıymetli bilgiler vermiştir. Daha sonra da Abbâsîler'den (132-656/750-1258) itibaren Türklerin bu coğrafyaya gelmeleriyle alâkalı kayıtlara yer verir. Bunların ardından her sultan için ayrı başlıklar koyarak kronolojik bir şekilde anlatıma geçer. Bu anlatım sırasında mesela “Bahrî Memlûkler” in Haberleri...” şeklinde bazen ara başlıklar da kullanır.¹⁷ Yine burada kâdikudâtlığa tayin edilen bir kişi için yazılan iki “tefviz” a (görevlendirme belgesi)¹⁸ yer verdiği tespit edilmektedir. Bu tefvizlardaki bazı ayrıntılar oldukça kıymetlidir. Nitekim müellif bunları kendisinin gördüğünü de belirterek her iki yazıda da dönemin veziri Şerefüddin el-Fâizî'nin imzasının ve sultana arz notunun yer aldığını ancak bunları yazan kâtibin (muvakkî') maaş konusuna temas etmediğini

13 Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, 1-18. ciltler (Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, ts.); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim vd., 19-27. ciltler (Kahire: 1975-1985); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis & M. Mustafa Ziyâde, 29. cilt (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1992); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Muhammed A. Şaire & M. Mustafa Ziyâde, 30. cilt (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1990); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. el-Bâz el-Arîni & Abdülaziz el-Ehvânî, 31. cilt (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1992); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Fehim M. Şeltût vd., 32. cilt (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1998); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Mustafa Hicâzî & M. Mustafa Ziyâde, 33. cilt (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1997).

14 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 6/92 vd.

15 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim vd., 19/414-486.

16 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim vd., 19/414.

17 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim vd., 19/433.

18 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim vd., 19/442-449.

ifade eder. Bu kayıtlar o dönemde hem vezirlerin konumuna işaret etmekte hem de inşâ divanını yönettiklerini ortaya koymaktadır. Müellifin bu kısımlarda müşahedelerine dayanarak naklettiği vezirlik atamasıyla alâkalı bir belgeye daha işaret etmek gerekir. Nüveyrî bu belgeyi, vezir olarak tayin edilen kadıdan alarak nakleder.¹⁹ Belgede yer alan bilgiler, vezirin yetki sahaları ve görevleri, hangi kalemlerden ne kadar gelir elde edeceği gibi oldukça kıymetli ayrıntılar içerir. Yine belgenin sonunda dönemin atabekinin inhâsına da yer verildiğinden, vezir tayinlerinde atabeklerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca müellif, kâğıdın cinsi ve yazım şeklini aktarmakta ve dönemindeki vezir görevlendirme yazılarındaki usulün de böyle olduğuna işaret ederek önemli bir bilgiyi günümüze ulaştırmaktadır. Eserin Memlûkler’le ilgili kısmından önce yer alan ancak oldukça değerli ve diğer kaynaklarda tespit edilmeyen bir başka belgeye de işaret etmek gerekir. Müellif, Eyyübî sultanı ve Memlûkler’in Mısır’da temerküz etmesini sağlayan el-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyüb’un (637-647/1240-1249), daha sonra Memlûkler tarafından öldürülerek tahttan indirilen oğlu el-Melikü’l-Muazzam Turan Şah’a (647-648/1250) yazdığı, tavsiyelerini ve çeşitli konuları içeren bir yazısını nakleder.²⁰ Nüveyrî, bu mektubun bahsi geçen sultan tarafından bizzat kaleme alındığını ve kendisinin bu yazıyı okuma imkânına sahip olduğunu da ekler. Burada eserin Memlûk Devleti’nin kuruluş yılları ile alâkalı verdiği bilgilerin oldukça önemli olduğunu ve bunların bir kısmının önceki kaynaklarda tespit edilemediğini de vurgulamak gerekir.

Eserin 30. cildi Sultan Baybars’ın tahta çıkışıyla başlar ve havâdis kronolojik olarak aktarılır. Sene sonlarında vefeyâta yer verilir. Ancak müellif 675 (1277) senesi sonunda vefeyâtı da verdikten sonra “Burası Baybars dönemi havâdisi ile ilgili özet bilgilerin sonudur, artık onun savaşları ve fetihlerine geçeceğiz” şeklinde bir not düşerek²¹ bahsi geçen sultanın gaza ve fütuhâtını kaydetmeye başlar.²² Oldukça uzun olan bu kısımda bazıları başka müelliflerden nakil olmakla birlikte ilâve bilgilere de yer verdiği Baybars döneminde Haçlı ve Moğollarla yapılan mücadelelere ve anlaşmalara dair rivayetleri kaydeder. Bunların ardından yine “Baybars dönemi hadiselerinin kalan kısmına dönüyoruz” şeklindeki bir notla²³ 675 senesinden sonra meydana gelen gelişmeleri kronolojik olarak aktarmaya başlar.²⁴ Cildin sonuna kadar da bu şekilde devam eder.

31. cilt Seyfeddin Kalavun dönemi ile başlar. Müellif burada da Kalavun’un savaş ve fütuhâtına ayrı başlık açmakla birlikte²⁵ Baybars döneminde yaptığı gibi geriye dönerek bunlardan bahsetmez. Zira müellif havâdis kısmına 680 (1281) senesinde ara vermiştir ve Kalavun döneminde bahsedeceği savaşlar da 680 (1281) senesinden itibaren başlamaktadır. Ancak müellif bu kısmın ardından tekrar 678 (1279) senesine döner ve

19 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim vd., 19/462-465.

20 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim vd., 19/340-352.

21 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Muhammed A. Şaîre & M. Mustafa Ziyâde, 30/ 237.

22 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Muhammed A. Şaîre & M. Mustafa Ziyâde, 30/ 239-341.

23 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Muhammed A. Şaîre & M. Mustafa Ziyâde, 30/362.

24 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Muhammed A. Şaîre & M. Mustafa Ziyâde, 30/365-368.

25 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. el-Bâz el-Arîni & Abdülaziz el-Ehvâni, 31/30 vd.

kronolojik olarak bu dönemde gerçekleşen havâdis, anlaşmalar, atamalar ve vefeyât gibi olayları kaydetmeye başlar.²⁶ Her iki kısımda aktardığı bilgilerin de kıymeti haiz olduğu belirtilmelidir. Eserin bundan sonraki kısımlarında ve ciltlerinde her ne kadar sultanların tahta çıkışları sırasında ayrı başlık konularak onlar hakkında bilgiler verilmekteyse de kronolojik anlatım sürdürülmekte ve yılın sonunda vefeyât bölümü zikredilmektedir. Eserin Muhammed b. Kalavun dönemiyle başlayan kısımları, muhtemelen müellifin bu sultanla yakınlığı ve bu sırada devlet görevlerinde istihdam edilmesi münasebetiyle ümera ve diğer erkânını yakından tanıma imkânına kavuşması gibi sebeplerle daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ayrıca bu kısımların müellifin müşahedelerine dayandığını da belirtmek gerekir. Yine bu kısımdan itibaren “Zikrû müteceddidât kânet bi-Dımaşk (Dımaşk’ta meydana gelen gelişmeler)” başlığıyla bazı yılların içerisinde Dımaşk’ta ve Şam bölgesinde meydana gelen gelişmeler de aktarılmaya başlar.²⁷ Hatta bazen Bağdat’ta meydana gelen gelişmelere de ayrı bir başlıkla temas edildiği tespit edilmektedir.²⁸ Müellif eserinin son cildinde 725 (1324-1325) senesinde Yemen’den gelen bir elçiyi vesile edinerek Yemen tarihini aktarmaya başlar.²⁹ Nüveyrî, oldukça uzun tuttuğu bu kısımda Yemen tarihi yazan bir müelliften bir kısmı şifahî bir kısmı da kitabından olmak üzere faydalandığını da belirtir. Nüveyrî müşahedelerine dayanan başka kıymetli bilgiler sunar. Mesela 702 (1302) senesinde meydana gelen ve Moğollarla yapılan Dımaşk yakınlarındaki Şakhab Savaşı ile ilgili malumat³⁰ bunlardandır. Müellif bu savaştan bahsederken kendisinin de bu sırada Dımaşk’ta bulunduğunu ve harp teçhizatını (lâmetü’l-harb) kuşanarak orduya katıldığını belirtir ve oldukça tafsilatlı bir şekilde gelişmeleri aktarır. Trablusşam bölgesinde yapılan revk (kadaströ) çalışmaları ve burada yaşayan Nusayrîler ile alâkalı bazı tasarruflara dair kayıtlar da³¹ bu örneklere ilâve edilmelidir. Müellif bu kayıtlarında hem söz konusu revk ile ilgili önemli ayrıntılara işaret etmekte hem sultanın bu konudaki bir mersûmunu nakletmekte hem de burada yaşayan Nusayrîler’in inançlarına dair kıymetli bilgiler vermektedir. Bu grup hakkında kendisinin ve başka âlimlerin yazdığı fetvaları da eklemektedir. Nüveyrî’nin ele aldığımız eseri, gerek siyasî tarih gerekse müessesese araştırmaları bakımından çok kıymetli bilgiler içermektedir ve Memlûk tarihi araştırmacılarının müstağni kalamayacağı kaynaklardandır.³²

26 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. el-Bâz el-Arîni & Abdülaziz el-Ehvânî, 31/61 vd.

27 Örnekler için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. el-Bâz el-Arîni & Abdülaziz el-Ehvânî, 31/221-224, Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Fehim M. Şeltût vd., 32/89 vd., 176 vd., Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Mustafa Hicâzî & M. Mustafa Ziyâde, 33/31 vd., 73 vd., 210 vd.

28 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Mustafa Hicâzî & M. Mustafa Ziyâde, 33/35, 192 vd.

29 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Mustafa Hicâzî & M. Mustafa Ziyâde, 33/79-171.

30 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Fehim M. Şeltût vd., 32/24-48.

31 Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, nşr. Fehim M. Şeltût vd., 32/255-274.

32 Nüveyrî ve eserleri hakkında bk. Şâkir Mustafa, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-müerrihûn*, 3/119-122; Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, s. 24-32; Mustafa Öz, “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/304-306.

İbn Fazlullah el-Ömerî'ye (ö. 749/1349) ait *Mesâlikü'l-epsâr fi memâlikü'l-emsâr*'a da³³ temas etmek gerekir. Müellifin en çok bilinen eseri olan *Mesâlikü'l-epsâr*, yirmi yedi ciltlik dev bir ansiklopedi mahiyetindedir. Eser temelde iki ana kısma ayrılmış, bunlar ayrıca nevi, bâb ve fasıl gibi alt başlıklara bölünmüştür. Eserin birinci kısmı yeryüzünden ve şeklinden ikinci bölümü ise yeryüzünde yaşayan milletler ve tarihlerinden bahseder. İkinci kısım içerdiği tarihî bilgilerin yanı sıra muhaddis, mutasavvıf, musıkîşinas, şair ve sanat adamlarından bahsetmesiyle de öne çıkar. Bu kısmın içerisinde (eserin 3. cildi) Anadolu'daki devletler ve beyliklere dair verilen kimi yazılı kaynaklara kimi görgü şahitlerinden şifahî nakillere dayanan bilgiler oldukça kıymetli olup, muasır bir müellifin kaleminden çıkmış olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu bölümün değerlendirilmesini alanın uzmanlarına bırakıyoruz. Eserin Memlûk tarihinden bahseden ikinci bölümün sonlarındaki kısım (eserin 27. cildi)³⁴ 744 (1343) senesi ortalarına kadar ulaşır. Bu kısımda havâdis genellikle özet şeklinde verilmekte, vefeyâta ise oldukça az temas edilmektedir. Eserin asıl ehemmiyeti, Memlûk Devleti teşkilatında yer alan müesseselerin tanıtılması ve Mısır coğrafyası ile ilgili zengin malumat sunmasından kaynaklanır. Müellif inşâ divanı başkanlığı gibi son derece önemli bir vazifeyi yürüttüğünden sultan ve ümera ile devamlı görüşme, önemli yazışmaları bizzat üstlendiğinden her türlü yazıyı görme imkânına sahipti. Bundan dolayı aktardığı bilgiler hem müşahedelerine dayanmakta hem de belgeli olarak sunulmaktadır. Nitekim bu eserin Mısır, Şam, Hicaz ve Yemen'den bahsedilen kısımlarında (bu kısım Eymen Fuâd Seyyid tarafından ayrı neşredilmiştir), bu müşahedelerin izleri tespit edilmektedir. Mesela müellifin, döneminde inşâ divanı başkanlığı yaptığı Muhammed b. Kalavun'un mezalim toplantılarını hangi günlerde tertip ettiği, bu toplantılara kimin iştirak ettiği ve nerede oturdukları, toplantının icra şekli gibi konularda sunduğu çok kıymetli bilgilerle, sair zamanlarda aynı sultanın neler yaptığı, sefer esnasındaki faaliyetleri, sımât denilen saltanat yemeklerinin şekli, Cuma namazına iştiraki ve nerede namaz kıldığı, nâiblerin mektuplarının sultana okunması vb. hususlarda aktardığı görgü şahitliğine dayanan malumat³⁵ bunlardandır. Bu bilgiler içerisinde yer alan askerî ve sivil bürokrasi arasındaki hiyerarşik konuma dair kayıtlar müessese tarihi araştırmaları açısından bir hazine değerindedir. Yine saltanat kortejleri/alayları (el-mevkibü's-sultâni) hakkındaki teferruatlı bilgi, sultanın imzası ve bunun bir örneği, iktâ ve dağıtım şekli, askerî ve sivil bürokrasinin maaşları, resmî kıyafetleri, o dönemdeki sıralamaya göre askerî ve sivil vazifeler vb. konulara dair kayıtlar da³⁶ bu eserde yer alan oldukça değerli malumata örnek olarak sunulmalıdır. Özellikle müessese tarihi araştırmacılarının bu eserden müstağni kalamayacağını belirtmek durumundayız. Bu devredeki Şamlı tarihçilere gelince bunların büyük kısmı ulema sınıfına mensup olup bu

33 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr fi memâlikü'l-emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, 1-27. ciltler (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1988); İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Hamza A. Abbâs, 27. cilt (Abudabi: el-Mecmaü's-Sekafi, 2004); İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Kâmil Selmân el-Cübürî & Mehdî en-Necm, 1-27. ciltler (Beyrut: 2004-2010); İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, (Kahire: Ma'hedü'l-ilmî el-Ferensî, 1985).

34 Bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Kâmil Selmân el-Cübürî & Mehdî en-Necm, 27/226-363.

35 Bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, 36-42.

36 Bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, 43-62.

sınıfın da önde gelen şahsiyetleri arasında yer almaktadırlar. Sultan Baybars'ın hayatının yanı sıra bölgenin coğrafyası ve tarihine dair hacimli bir eser kaleme alan İbn Şeddâd (ö. 684/1285) ile Yûnînî (ö. 726/1326), Bîrzâlî (ö. 739/1339), İbnü'l-Cezerî (ö. 739/1338), Zehebî (ö. 748/1347), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi tarihçilerin öne çıktığı bu grup, eserlerinde genellikle vefeyâta daha fazla yer ayırmaktadırlar. Hatta Zehebî ve Bîrzâlî'nin eserlerini biyografi kitabı olarak nitelendirmek de mümkündür. Bu tarihçilerin eserlerindeki hâl tercümelerinin önemli bir kısmı da ulema ve meşayihâ tahsis edilmiş gözükmektedir. Yine bu devredeki Şamlı tarihçiler arasında İbn Hallikân (ö. 681/1282), İbnü's-Sukâ'î (ö. 726/1326), Safedî (ö. 764/1363) ve Kütübî (ö. 764/1363) gibi biyografi eserleriyle tanınan müellifler de bulunmaktadır. Ayrıca ilk devrenin Şam kökenli tarihçileri arasında el-Mekîn b. el-'Amîd (ö. 672/1273), İbnü's-Sukâ'î ve Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil (ö. 759/1358) gibi tanınan Hıristiyan müellifler de sayılmalıdır. **İbn Hallikân**'ın, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*³⁷ adlı eseri özellikle zikredilmelidir.³⁸ Bu kısımda ele alınması gereken kaynaklar arasında **İbnü's-Sukâ'î**'nin *Tâlî Kitâbi Vefeyâtü'l-a'yân*³⁹ adlı, *Vefeyâtü'l-a'yân*'a zeyil olarak kalem aldığı eserine de işaret edilmelidir.⁴⁰ Memlûkler'in ilk dönemine dair kaleme alınmış vefeyât kitapları içerisinde Şam bölgesinde doğmuş ve burada vefat etmiş ve babası Türk emîrlerden olan **Safedî**'nin İbn Hallikân'ın *Vefeyât*'ına zeyil mahiyetinde kaleme aldığı *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*⁴¹ ve bunun muhtasarı *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*⁴² adlı hacimli biyografik eserlerine özellikle temas edilmelidir.⁴³

Memlûk tarihçiliği ve tarihçileri açısından **ikinci devre** *Burcî/Çerkez Memlûkler dönemi tarihçiliği ve tarihçileri* olarak adlandırılabilir. Bu devrede eser kaleme alan Mısırlı/Mısır'da yaşayan tarihçiler İbnü'l-Furât (ö. 807/1405), İbn Haldûn (ö. 808/1406), mücessem ansiklopedik eseriyle temayüz eden Kalkaşendî (ö. 821/1418), Makrîzî, İbn Hacer (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451), Sehâvî (ö. 902/1497) gibi ulemanın önde gelen isimlerinin yanı sıra İbn Dokmak (ö. 809/1407), İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), İbn Şahin ez-Zâhirî (ö. 873/1468) ve oğlu Abdülbâsit el-Malatî (ö. 920/1514), İbn İyâs (ö. 930/1524) gibi evlâdünnâs sınıfına mensup müelliflerdir. Bu müelliflerin kronolojik tarih eserlerinde siyasî havâdis ile vefeyât arasında hacim bakımından dengeli bir yaklaşımın tercih edildiği hatta geneli itibarıyla havâdis kısmının ağırlıklı olduğu tespit edilmektedir. Mısır tarih ekolü olarak isimlendirilen bu tarzın kurucusu Makrîzî kabul

37 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978).

38 Ayaz, "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", 5.

39 Fazlullah b. Ebü'l-Fahr İbnü's-Sukâ'î, *Tâlî Kitâbi Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Jacqueline Sublet (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dımaşk [Institut Français d'Etudes Arabes de Damas] 1974).

40 Ayaz, "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", 14.

41 Salâhaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Helmut Ritter vd. (Wiesbaden-Beyrut: 1962-2004).

42 Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, nşr. Ali Ebü Zeyd vd., (Beyrut-Dımaşk: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir- Dârü'l-Fikr, 1998).

43 Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ayaz, "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", 10; Ayaz, "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", 13-14.

edilir. Biz bu bakımdan ikinci devre tarihçileri içerisinde Makrîzî'ye de özel bir yer ayrılması gerektiği kanaatindeyiz. Zira Makrîzî sadece Memlûkler döneminin değil, Orta Çağ İslâm dünyasının en büyük tarihçileri arasındadır. Ancak kronolojik olarak bu devrede ondan önce yaşamış olan Kalkaşendî ve eseri hakkında önemine binaen bazı bilgiler verdikten sonra Makrîzî'yi ele almak istiyoruz.

Memlûkler döneminin meşhur ansiklopedistlerinden **Kalkaşendî**, kaleme aldığı *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*⁴⁴ isimli hacimli eseriyle tanınmakta ve bu dönemin müesseseleri ve sosyal tarihini araştıranlar için büyük bir malzeme sunmaktadır. Eserin müellifi Kalkaşendî, Memlûkler döneminin meşhur münşilerinden olup, 757 (1356) senesinde Kahire'de doğmuştur. İskenderiye'de fıkıh gibi dinî ilimlerin yanı sıra edebî ve felsefî ilimlere dair de tahsil gördü. Uzun süre kadılık yaptıktan sonra Kahire'ye geldi ve burada onun kitabet ve inşâ sahasındaki maharet ve müktesebatı fark edildiğinden inşâ divanının mühim bir bölümüne kâtip olarak tayin edildi. 821 (1418) yılında bu şehirde vefat eden müellif, ölümüne kadar bahsi geçen vazifeyi yürütmüştür.

Kalkaşendî'nin kâtipler ve inşâ sanatının özelliklerinden ilimler tasnifi, coğrafya ve tarihe, hayvanat ve ziraat mahsüllerinden madenlere, kabilelerden muhtelif kavimlerin âdetlerine kadar çok geniş bir sahayı içine alan ve müesseselere önemli bir yer ayıran *Subhu'l-a'sâ* isimli ansiklopedik kitabı, İbn Fazlullah el-Ömerî'nin daha önce bahsettiğimiz iki eserini tamamlayan, bunlarda yer alan müesseselerle ilgili bilgileri daha teferruatlı bir şekilde yeniden ele alıp, yazıldığı dönemdeki değişikliklere de işaret eden, Memlûk Devleti teşkilatıyla ilgili araştırma yapanların müstağni kalamayacağı fevkalade önemli bir kaynak hüviyeti taşımaktadır. Eser esas olarak mukaddime, makale ismi verilen on ana bölüm ve hatimeden müteşekkildir. Eserin yapısı, müellifin en önemli kaynaklarından olan İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *et-Ta'rif* adlı kitabına benzemektedir.

Subhu'l-a'sâ'nın mukaddime kısmı beş bâba ayrılmış, bunlar ayrıca fasl ve nevi adı verilen alt başlıklar şeklinde taksime tâbi tutulmuştur. Bu girişte kitabet sanatına ve tavsifinden tarihî gelişimine kadar inşâ divanına dair çeşitli bilgiler verilmekte, son fasılda Mısır'daki inşâ divanının mahiyeti ve vazifeleri ele alınmaktadır. Daha sonra da makalelere geçilmektedir.⁴⁵ İkinci makalede ele alınan hilâfet ve tarihi, halifeler, halifelerin buldukları şehirler, halifelik alametleri, vazife sahipleri gibi konular ehemmiyet taşımaktadır. Müellif hilâfetin Mısır'a intikali münasebetiyle önce Mısır ile ilgili medenî, coğrafi bilgiler sunmakta, daha sonra tarihine geçmektedir. Bu kısmın İslâm tarihinde Mısır'a dair bölümleri ehemmiyet arz eder. Zira burada İslâm tarihinde Mısır'a hâkim olan devletlerdeki para cinsleri ve ölçüleri, divanlar ve yükümlülükleri, askerî ve sivil vazife sahipleri tafsilatlı bir şekilde ele alınmaktadır.⁴⁶ Ancak bu kısım alâkalı bir ikazda da bulunulmalıdır. Müellif burada

44 Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1963).

45 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/11-139.

46 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/419 vd.

devletleri sırasıyla, bahsi geçen konular çerçevesinde ele alır. Elimizdeki neşrin 4. cildinden itibaren de Eyyûbî ve Memlûk devletleriyle ilgili bahse geçer. Buradaki birçok görevli ve divan ismi aynı olduğundan bazen fihristten hareketle konu araştırması yapanlar, bir önceki ciltte bulunan Fâtımî divanlarını, Eyyûbî ve Memlûkler'deki muadilleriyle karıştırabilmektedir. Eserin ikinci makale çerçevesinde ele aldığı bu bölümler, Memlûk tarihi ve müesseseleri konusunda araştırma yapanlar için en mühim kısımların başında gelmektedir. Müellif, 4. cildin başında “Eyyûbîler’in bidayetinden zamanımıza kadar memleketin düzeni” şeklinde bir başlık atarak Mısır ve Şam bölgesi şehirlerini, yöneticileri olan sultanlardan ümera ve ilmiyyeye, divanlardan maaşlar ve ihsanlara kadar birçok açıdan tanıtmakta, bahsi geçen konularla ilgili oldukça tafsilatlı bilgiler vermektedir. Bunların ardından Hicaz ve diğer bölgelere geçmektedir.⁴⁷ Bu kısımlardaki bilgiler önemli oranda İbn Fazlullah el-Ömerî ve Ebû'l-Fidâ gibi müelliflerden nakledilmekteyse de Kalkaşendî'nin bunlara yaptığı eklemeler oldukça önemlidir. Mesela sultan ve askerlerin giydikleri başlıkların arkasından saçlarını kuyruk şeklinde arkaya uzatma usulünün Muhammed b. Kalavun'un hacca gitmesi ve saçını kestirmesinden sonra değiştiği ve müellifin zamanına kadar da böyle olduğu şeklindeki kayıt⁴⁸ bunlardandır. Yine müellif, İbn Fazlullah el-Ömerî'den naklen aktardığı Memlûkler dönemi mukaddemü elf rütbeli emirlerin yirmi dört tane olduğuna dair bilgiyi de Sultan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un (birinci saltanatı: 784-791/1382-1389; ikinci saltanatı: 792-801/1390-1399) Berkuk'un müfred divanını (sultan memlûklerine ait divan) ihdas etmesinden sonra bunların on sekizle yirmi arasında değişen bir sayıya indirildiği şeklinde⁴⁹ güncellemektedir. Benzer şekilde müellif, İskenderiye nâibliğinin ortaya çıkışı ve konumu hakkında da kendi dönemine kadarki uygulamayı aktarır.⁵⁰ Memlûk vezirliğinin ele alındığı bahiste de aynı şeyi yapan müellif, İbn Fazlullah el-Ömerî'nin yazdıklarını aktardıktan sonra kültü ifadesiyle kendi dönemindeki değişim ve gelişmelere de işaret eder.⁵¹ Bu noktada şunu da belirtmeliyiz ki, bahsi geçen son üç rivayetin, Memlûkler'in son döneminde yaşayan ve devletin yıkılışına şahitlik eden İbn İyâs'ın eserinde yer alan ve kendi döneminde bunlarla ilgili değişiklikleri aksettiren malumatla birlikte değerlendirilmesi çok yararlı olacaktır. Böylece en yüksek rütbeli emirlerin kadroları, nâibliklerin sayısı ve gelişimi ile vezirlik müessesesinin serencamı gibi konularda İbn Fazlullah el-Ömerî'den Memlûkler'in ilk döneminde, Kalkaşendî'den Burcî Memlûkler döneminin ilk devresinde, İbn İyâs'tan da son devresindeki gelişim ve değişimler tespit edilebilir. Ele aldığımız eserin dördüncü makalesi yazışmalara tahsis edilmiş olup, kitabın en tafsilatlı kısımlarından birini oluşturmaktadır. 6. ciltten itibaren başlayan bu makale, 9. cildin yarısına kadar devam eder. Bu makalenin Memlûkler dönemi yazışmalarına dair olan kısmı⁵² İbn

47 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/5-242.

48 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/ 6.

49 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/14.

50 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/24.

51 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 4/28-29, 5/449.

52 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 7/119 vd.

Fazlullah el-Ömerî ve İbn Nâzirü'l-Ceyş gibi daha önceki müelliflerden iktibaslar içermekteyse de Kalkaşendî'nin bunlara ilâve ettiği malumat yazışma usulüne dair bilgi bakımından oldukça değerlidir. Mesela sultanlardan nâiblere yönelik yazılan ve “mutlakât” olarak isimlendirilen belgelerdeki yazışma usullerini bu iki müelliften nakille aktaran Kalkaşendî, daha sonra kendisinin gördüğü ve bu yazışmalardan bazı farklılıklar içeren düsturlara işaret etmektedir.⁵³ Yine Kalkaşendî'nin bazen bu müelliflerin aktardıkları bilgileri yorumlayan ve farklı uygulamaların da mümkün olduğunu belirten kayıtlarına rastlanmaktadır. Nitekim rütbece daha düşük görev sahiplerine yazılacak unvanlarla ilgili bu müelliflerin kayıtlarını aktaran Kalkaşendî'nin, kültü ifadesiyle kendi değerlendirmesini de eklediği tespit edilmektedir.⁵⁴ *Subhu'l-a'sâ*'nın beşinci makalesi görevlendirmelere ayrılmış, önemli vazifeler, ahid, taklid vb. belgelerden bahsedilmiştir. Eserin 9. cildinden başlayan bu makale 13. cildine kadar devam etmektedir. Bu makalenin Memlükler dönemiyle alâkalı kısmında⁵⁵ müellifin Memlük Devleti'ndeki nâib ve vali tayinleri hususunda verdiği bilgiler büyük önem arz eder. Mesela müellifin, mukaddemü elf rütbeli saltanat nâiblerinin mutlaka sultan tarafından ve inşâ divanında yazılan mersûmlarla tayin edildiği, bu nâibliklere bağlı vilâyet valilerinin eğer tabilhâne rütbesini taşııyorsa nâib tarafından ve kendi inşâ divanında yazılan bir tevkî ile atandığı şeklindeki kayıtları⁵⁶ burada zikredilmelidir.

Eserin 11. cildinden itibaren de Memlükler dönemindeki devlet görevlileri için yazılan görevlendirme yazıları ve yazışmalarda kullanılan lakaplar ele alınmaktadır.⁵⁷ Müellifin bu kısımda yaptığı açıklama ve ekleme türünden katkıların oldukça değerli olduğu belirtilmelidir.⁵⁸ Müellif bu kısımda askerî, sivil ve dinî vazife sahipleri için yazılan görevlendirme yazılarıyla alâkalı birçok belgeyi ekseriyetle yazan kâtibî de zikrederek ve tam nüsha olarak günümüze ulaştırmaktadır.⁵⁹ Bu yazılarda yer alan bilgilerin ilgili vazifelerin mahiyeti ve üstlendikleri görevleri tespit bakımından çok faydalı ve kıymetli ayrıntular ihtiva ettiğini belirtmek gerekir. Ele aldığımız eserin altıncı makalesi dinî tavsiyeler içeren vasiyet yazıları, meksleri kaldıran müsamaha belgeleri, mutlakât türü genelgeler vb. belgelere dair örnekleri kaydetmektedir.⁶⁰ Yedinci makale ise iktâ, iktân hükmü, tarih içerisinde iktân gelişimi ve Memlükler döneminde yazılan iktâ menşûrlarına dair örnekleri ihtiva eder.⁶¹ Bu örnekler arasında Sultan Seyfeddin Kalavun'un meşhur üstâdarı Emîr Baydarâ'ya (ö. 693/1293) tahsis ettiği iktâ için yazılan ve İbn Abdüzzâhir tarafından kaleme alınan bir menşûrun da⁶² yer aldığına işaret edilmelidir. Başka kaynaklarda tespit edemediğimiz bu menşûrda hem üstâdarların lakaplarına işarete

53 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 7/219-223.

54 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 7/223-226.

55 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/252 vd.

56 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 9/253.

57 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/72 vd.

58 Örnekler için bk. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/86, 102, 108, 111, 113.

59 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 11/135-443.

60 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/2 vd.

61 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/104-199.

62 Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 13/169-170.

edildiği hem de üstlendikleri görevin önemine atıfta bulunulduğu tespit edilmektedir. Nitekim üstâdâr için üç yerde “sâhibü’l-asâ” lakabı kullanılmış ve bu lakapla, Hz. Musa’nın Firavun’un huzurunda gerçekleştirdiği asasının yılanı dönüştürmesi mucizesine telmihte bulunulmuştur. Bu şekilde görevin önemi vurgulanmakta, ancak üstâdârdan yılanları canlandırmak gibi bir sihir beklenmediği de vezir bir ifadeyle kaydedilmektedir. Eserin bu kısmında başka menşür örnekleri de yer almaktadır.

Eserin sekizinci makalesi yeminlerden bahsetmekte, bu sırada yemin örnekleri verilen Şia, İsmailiyye gibi mezhepler ve Yahudi, Hıristiyan azınlıklarla ilgili önemli bilgilere de temas etmektedir.⁶³ Bu kısımlarda müellifin yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir. Mesela Mısır’daki Şii İmamiyye grubunun yemin örnekleriyle alâkalı İbn Fazlullah el-Ömerî’den yaptığı alıntılardan sonra kultü ifadesiyle araya giren Kalkaşendî, bunların Mısır’da nerede olduklarını bilmediğini söyler.⁶⁴ Bu açıklama, Kalkaşendî’nin zamanında İmamiyye’nin Mısır’da mevcut olmadığı veya dikkati çekecek sayıda mensubunun bulunmadığını ortaya koyar mahiyettedir. Dokuzuncu makalenin konusu ise emân ve emânnamelerle hüdne denilen mütarekelerdir.⁶⁵ Müellif onuncu makalede kâtipler ve âlimlerin resmî yazışmalar dışında kendi aralarındaki makâmât, takriz risaleleri, gazve risaleleri, icazetnameler vb. yazı türlerini ele almakta ve bunlara dair örnekler sunmaktadır.⁶⁶ Bu kısımda müellifin inşâ divanında göreve başladığı sene olan 791’de (1388-1389) divan başkanına ithafen yazdığı makâme,⁶⁷ İbn Abdüzzâhir’in, kendi eserinde eksik olan ancak burada tam olarak verilen Baybars’ın Kayseri seferine dair dönemin veziri Bahaeddin b. Hinnâ’ya (ö. 677/1279) yazdığı gazve risalesi⁶⁸ mutlaka zikredilmelidir. Yine bu kısımda müellifin kendisine verilen bir icazetnameyi tam nüsha olarak kaydettiğini de⁶⁹ belirtmek gerekir. Müellif bu icazetnamenin, kendisi İskenderiye’de iken 778 (1376-1377) senesinde verildiğini ve bu sırada yirmi bir yaşında olduğunu söylemektedir. Bu ve devamında yer alan icazetnamelerdeki ayrıntılar, Memlûkler dönemi eğitim-öğretimine dair araştırmalar için de ehemmiyet arz etmektedir.

Eserin hatime kısmında ise posta ve istihbarat teşkilatı olan berîd hakkında ayrıntılı bilgi verilmekte, menziller ve diğer haberleşme vasıtalarına dair malumat aktarılmaktadır.⁷⁰ Bu kısmın başında yer alan “kitabet sanatı dışında inşâ divanına müteallik işler” şeklindeki başlık dahi posta ve istihbarattan bu divanın sorumlu olduğunu belirten önemli bir ayrıntıya işaret etmektedir. Dolayısıyla buraya kadar saydığımız muhteva ve hususiyetleri ile bu eserin Memlûk araştırmacılarının müstağni kalamayacağı kaynaklardan olduğu izahant varestedir. Bu noktada yine Kalkaşendî’ye ait ve hilâfet müessesesini bütün yönleriyle tanıtan, halifelerin yolladığı

63 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 13/200-320.

64 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 13/229-235.

65 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 13/321 vd.

66 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 14/110-365.

67 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 14/111-128.

68 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 14/139-165.

69 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 14/322-329.

70 Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 14/366 vd.

veya kendilerine gelen mektup örneklerinin sunulduğu *Meâsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*⁷¹ adlı eserin de faydadan hali olmadığını belirtmeliyiz. Bu eserde Hz. Ebû Bekir'den, müellifin zamanındaki Mısır Abbâsî halifesi Müstaîn-Billâh'a (808-816/1406-1414) kadarki halifelerin tarihleri de kaydedilmektedir. Müellifin bu eserde yer alan halifelerin devlet idaresindeki yegâne tasarruflarının, cülus merasimlerinde yönetimle ilgili yetkilerini sultanlara devretmek olduğu şeklindeki ifadesi⁷² kaydadeğerdir.⁷³

Bu arada *Subhu'l-a 'şâ'*dan sonraki bir dönemde kaleme alındığı anlaşılan ve onu tamamlayıcı özellikler taşıdığını düşündüğümüz, müellifi meçhul *el-Maksadü'r-rafi'i'l-münşa'l-hâdî ilâ sinâ'ati'l-inşâ*⁷⁴ isimli, tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan yazma esere de işaret etmeliyiz. Diğer taraftan Ziyâde ve Yüsrî Abdülgani Abdullah'ın bu eseri, hangi delillere istinaden hareket ettiklerini belirtmeksizin **Bahaeddin Muhammed el-Ömerî el-Hâlidî**'ye nispet ettiklerini zikretmek gerekir.⁷⁵ İkinci devrenin üzerinde en çok durulması gerektiğini düşündüğümüz **Makrîzî**'ye gelince, onun büyük eseri *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*⁷⁶ Memlük tarihi için vazgeçilmez bir kaynak olduğuna öncelikle işaret edilmelidir. Eser, İslâm'dan önceki ümmetler ve dinleri ile alakalı çok kısa bir girişin ardından yine özetle İslâm'ın gelişi, halifeler, Abbâsîler döneminde İslâm coğrafyasına hâkim olan devletler gibi konuları ele alır. Daha sonra Mısır'da hâkimiyet kuran Salâhaddin Eyyübî'den başlayarak bu coğrafyadaki Eyyübî ve Memlük devletlerinin tarihini anlatmaya başlar. Eserde 568 (1172) yılından itibaren hadiseler kronolojik olarak anlatılır ve eser bu usulde 844 (1441) senesi sonuna kadar ulaşır. Havâdis kısmı daha uzun olmakla birlikte “ve mâte fi hâzihi's-sene (bu sene ölenler)” ifadesiyle ayrılan vefeyât bölümü kısadır. Bu özelliğiyle Mısır tarih ekolünün diğer mensuplarına da örnek teşkil eder ve yine bu hususiyetle Şamlı tarihçilerin eserlerinden ayrılır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, kanaatimizce *Kitâbü's-Sülûk*'te vefeyât kısmının kısa tutulmasının esas sebeplerinin başında müellifin bu kısımları ayrı bir eser olarak kaleme alma düşüncesi bulunmaktadır.⁷⁷ Nitekim bizim çalışmayı uzatmamak amacıyla temas edemediğimiz Makrîzî'nin vefeyât eserleri oldukça hacimlidir. Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*'te siyasî tarihin yanı sıra sosyal ve iktisadî tarihe de yer vermiş, hadiseleri çoğu zaman günlük olarak nakletmiştir. Neredeyse bütün önemli vazifelerin tayin ve azil tarihlerini tam olarak tespit etmiştir. Bu hususlarda önceki kaynaklarda bulunan eksiklikleri gidermeye çalışmış ayrıca olaylar arasında ilişki de kurmuştur. Makrîzî'nin bu eserinde olayları naklederken yaptığı birtakım açıklamalar da hem onun tarihçilik meyzetini

71 Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, nşr. Abdüssettar A. Ferrâc (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980).

72 Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe*, nşr. Abdüssettar A. Ferrâc, 1/80.

73 Kalkaşendî ve eserleri hakkında bk. Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-'Arabî ve'l-müerrihün*, 3/133-137; Mehmet İpşirli, “Kalkaşendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/263-265.

74 Bu yazma hakkında bilgi için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı: (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961), 2.

75 Ziyâde, *el-Müerrihün fi Mısır*, 24-25; Yüsrî Abdülgani Abdullah, *Mu'cemü'l-müerrihine'l-Müslimîn*, 70.

76 Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saîd A. Âşûr (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1956-1973).

77 Müellif, mukaddimesinde buna işaret eder (*es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saîd A. Âşûr, I/1, 9).

hem de bazı mekânlar ve uygulamaların menşeyini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu tür açıklamaların eserin ve tarihinin genel bir özelliği olduğunu da belirtmek gerekir. Mesela tarihinin Memlûkler döneminde vezirlerin resmî makamı olan ve Kâ'atü's-sâhib olarak isimlendirilen mekânın, el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun tarafından meşhur veziri İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294) için inşa ettirildiğini ve 733 (1333) senesinde başka amaçlarla kullanılmak üzere yıktırıldığını belirten kaydı⁷⁸ bu tür örneklerdendir. Başka bir eserinde bu mekânın tekrar inşa edilerek vezirlere tahsis edildiğini söyleyen tarihçi, bazı vezirlerin tayinlerinden bahsederken burada görev yaptıklarını vurgulayarak⁷⁹ bu makamın sonradan aldığı hâli de öğrenmemizi sağlamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kayıtların yegâne kaynağı Makrîzî'dir. Bu rivayetle tarihçi daha önceki kaynaklarda temas edilmeyen Kâ'atü's-sâhib denilen mekânın ilk inşa edilişi ve sonrasında geçirdiği değişimleri tespit etmemize imkân sağladığı gibi sıklıkla yaptığı üzere verdiği bilgilerin siyak sibak ilişkisini de kurmaktadır. Müellifin bu bilgileri naklederken benimsediği usul ile ilgili de bazı hususlara işaret edilmelidir. Tarihçi, daha önceki kaynaklardan aktardığı rivayetleri sebep-sonuç ilişkilerini belirterek ve aradaki boşlukları ikmal ederek bir kompozisyon hâlinde sunar. Mesela Baybars el-Mansûri'nin bağlantılarını kurmadan ve düzensiz olarak verdiği, diğer erken dönem tarihçilerinin temas etmediği Kıbrıslı korsanların saldırılarına önlem olarak Dimyat'ı Kahire'ye bağlayacak bir köprü inşa edilmesine dair aktardığı rivayet bunlardandır. Makrîzî, bu köprünün inşa edilmesine Kıbrıs kralı ve Haçlıların birlikte hareket ederek altmış gemilik bir donanma teşkil edip Dimyat'a saldırmaya karar verdikleri şeklindeki bir istihbaratın sebep olduğunu açıklar. Daha sonra da bütün safahatı ve özellikleriyle bu köprünün inşasını anlatır. Yine bu çerçevede söz konusu köprüyle ilişkili olarak İskenderiye yolu üzerinde bir başka köprünün daha yapıldığını da belirtir.⁸⁰ Müellifin pek çok defa uyguladığı bu usul, onu metodik tarihçiler sınıfına dâhil etmemizi gerektirecek ölçüde ustacadır. Ancak onun kaynaklarını belirtmediğini ifade etmeliyiz. Ele aldığımız *es-Sülûk*'ün bizce en önemli özellikleri arasında Makrîzî'nin hadiseleri tarafsız, bunlara dair yorumlarını cesaretle bir şekilde aktarması da zikredilmelidir. Nitekim Müellif, iyi ilişkiler içinde bulunduğu ve kendisini dönemin en önemli medresesinde hadis müderrisliği görevine tayin eden el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdi (815-824/1412-1421) için dahi övücü ve mübalağalı sıfatlar kullanmaz. Hatta vefat ettikten sonra üstünü örtecek bir örtü bulunamaması gibi bazı hadiselerin ibretlik olduğunu, birtakım güzel hasletleri bulunmakla birlikte cimri, öfkeli, aşırı kıskanç olarak nitelendirildiğini, birçok kötü fiili işleyenlere arka çıktığını, Mısır ve Şam'ın harap olmasında onun büyük etkisi bulunduğunu cesurca yazar.⁸¹ Yine bu sultan zamanında 820 (1417) Rebûlâhîr (Mayıs) ayı hadiselerini anlatmaya başlarken muhtesib, vali, hâcib, üstâdâr ve kadılarına yönelik yaptığı çok ağır eleştiriler büyük bir cesaret örneğidir. Müellif bu görevlilerin rüşvetçiliklerinden halkı soymalarına kadar yaptıkları bütün

78 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, II/2, 363.

79 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, II/2, 382, 828, III/1, 207.

80 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, II/1, 48-49.

81 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, IV/1, 242, 550, 551.

zulüm ve haksızlıklara ayrı ayrı işaret eder ve bunları tafsilatlı bir şekilde anlatır.⁸² Makrîzî bu tavrını daha sonraki dönemde de sürdürür. Nitekim Kıbrıs'ın fethiyle çağdaş diğer tarihçiler, çeşitli görevleri ve ailevî konumları sebebiyle Kıbrıs'ı fetheden el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın (825-841/1422-1438) çevresinden kabul edildikleri için bazı hadiseleri naklederken tarafsız davranmamakta, Makrîzî ise tespit ettiği aksaklıkları açıkça ifade etmekten çekinmemektedir. Mesela o, ilk seferin sonucunda elde edilen ganimetin mücahidlere dağıtılmadığını söylerken,⁸³ Aynî gibi bir kısım muasırları tam tersini ileri sürmüş, İbn Hacer gibi bir kısmı da bu hususta sükût etmiştir. Makrîzî'nin bu tür eleştirilerine dair başka birçok örnek bulunduğunu da belirtmeliyiz. Bu noktada, müellifin devlet görevlerinden uzaklaştırıldığı için Barsbay'a yönelik ağır tenkitlerde bulunduğu iddialara da⁸⁴ işaret etmek gerekir. Makrîzî'nin Barsbay'a yönelik tenkitlerinin çok ağır olduğu ve devlet görevlerinden uzaklaştırıldığı doğru olmakla birlikte onun kendisini muhtesiblik vazifesine tayin eden Sultan Berkuk⁸⁵ ve hadis müderrisliğine getiren Şeyh el-Mahmûdî ile ilgili de eleştirilerde bulunduğunu hatırlatmak gerekir. Buraya kadar bazı özelliklerini saydığımız *es-Sülûk*'ün, Memlûk tarihiyle alâkalı araştırma yapan tarihçiler için mutlak surette takip edilmesi gereken bir kaynak olduğunu belirterek ve en azından müellifin müşahedelerine dayanan kısımlarını satır satır okumalarını tavsiye ediyoruz.

Makrîzî'nin bir başka önemli eseri *el-Htat* diye meşhur olan *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-htat ve'l-âsâr*,⁸⁶ tanıtılması gereken kaynaklar arasındadır. Müellif daha mukaddime kısmında büyük müktesebatını ortaya koyan ifadelerle eserine başlamaktadır. Burada kadim ulemanın sekiz esası zikretme âdetine işaret eden müellif, bunları kitabın yazılma maksadı, ismi (unvanı), sağlayacağı faydalar, tertip usulü (yöntemi), yazarı (mürettibi), kitabın sıhhat derecesi, hangi sahada yazıldığı ve kısımları şeklinde sayar. Daha sonra da kitabın kısımlarını açıklar. Buna göre *birinci kısım* Mısır coğrafyası, Nil nehrinin durumu, dağlar, vergi sistemi, *ikinci kısım* Mısır'ın şehirleri ve bunların ahali, *üçüncü kısım* Fustât (Mısır Füstât/Fustât şehri) ve buraya hâkim olanlar, *dördüncü kısım* Kahire, buradaki halifeler ve eserleri, *beşinci kısım* kendisinin Kahire ve dış semtleriyle alâkalı müşahedeleri, *altıncı kısım* Kal'atülcebel ve hâkimleri ve *yedinci kısım* Mısır arazisinin tahrip olmasının sebepleri gibi konuları ihtiva eder.⁸⁷

Müellif, eserinin devamında yaptığı plan çerçevesinde hareket etmiş, Mısır coğrafyasına girmeden önce yeryüzünün şekli, yedi iklim (bölgeler/kıtalar) hakkında bilgi vermiş, daha sonra Mısır'ın bunların içindeki konumunu, sınırlarını, onu çeviren denizleri, Mısır kelimesinin aslını, buranın faziletlerini, Mısır ile alâkalı acâib türü hikâyeleri vb. konuları ele almıştır.⁸⁸ Daha sonra Nil nehri ile alâkalı bilgilere geçen müellif, burada Nil'in çıkış noktası, debisinin

82 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, IV/1, 388-394.

83 Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, IV/2, 672.

84 Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. İbrahim Ali Tarhan, 15. cilt (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1972), 89.

85 Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr, III/2, 943 vd.

86 Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-htat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.).

87 Bk. Makrîzî, *el-Htat*, 1/ 3-4.

88 Bk. Makrîzî, *el-Htat*, 1/9 vd.

ölçüldüğü miyaskalar, köprüleri, halîçleri gibi konuları zikretmiştir.⁸⁹ Mısır'ın gelir getiren arazi ve köyleriyle eserine devam eden müellif, haraç sistemi ile ilgili geniş malumat sunmuştur.⁹⁰ Bu kısımda yer alan Mısır'daki kadastro (revk) çalışmalarına dair malumat büyük öneme sahiptir. Özellikle müellifin, er-Revkû'n-Nâsirî olarak bilinen Muhammed b. Kalavun'un yaptırdığı kadastro çalışması ve bu sırada ortadan kaldırılan meksler hakkında verdiği bilgiler⁹¹ oldukça tafsilatlı olup, kıymetli ayrıntılar içermektedir. Bu kayıtlarda, askerler ve ümeranın sahip olduğu iktâlarla ilgili çok önemli bilgiler mevcuttur. Yine bu kısımda divanlarla ilgili bilgi verilirken, Memlûkler dönemi vezirlerinin malî divanlar üzerindeki tasarrufları, bazı sultanların birtakım haksız vergileri koyması, bazılarının da bunları iptaline dair kıymetli ayrıntılara işaret edilmektedir.⁹² Bunların ardından Mısır'ın dağları ve şehirleri konusuna geçilmekte, bu şehirler birçok yönüyle tanıtılmakta, İskenderiye gibi kadim ve büyük yerleşim yerlerine daha geniş yer ayrılmaktadır. Kıptîler ile alâkalı malumatın ardından Fustât şehrine geçilmekte, bu şehirle ilgili de geniş malumat sunulmaktadır.⁹³

Müellif, planı çerçevesinde daha sonra Kahire'yi de anlatmakta, bu şehri kuran Fâtımîler'i de (297-567/909-1171) konuya dâhil etmektedir.⁹⁴ Eserde elimizdeki neşre göre bu kısımdan ilk cildin sonuna kadar olan bölümde, genelde Fâtımîler dönemi çerçevesinde Kahire'nin kuruluşu, kapıları, surları gibi bütün yönleriyle tanıtıldığı tespit edilmektedir. Burada bazen müellifin konu edindiği mahallin kendi dönemindeki durumuna işaret ettiği de⁹⁵ görülmektedir. Ancak bu kısımdaki malumatın dikkatli takip edilmesi ve ana başlığın Fâtımîler dönemi Kahiresi ile buradaki gelişmeler olduğunun unutulmaması gerektiğini vurgulamak isteriz. Zira bu başlık takibi gözden kaçtığına Fâtımî dönemi divanları, müellifin zaman zaman güncel durumlara da işaret etmesi sebebiyle Memlûkler dönemindeki divanlarla karıştırılmaktadır. Eserin diğer cildinde Kahire'yi anlatmayı sürdüren müellif şehrin hârre, rahbe vb. şeklinde isimlendirilen semtleri; bunların yanında bulvarları, sokakları, köprüleri, hamamları, saray ve konakları, çarşıları, meydanları, civarındaki adacıklarını tafsilatlı biçimde kaydeder.⁹⁶ Müellifin buradaki anlatımı sırasında söz konusu yapıların bânileri ve sahipleri ile alâkalı geniş biyografik malumatın yanı sıra buralarda yaşayan gruplara veya bu mahallerin isimlerinden hareketle bazı kavramlara dair önemli bilgiler verdiği tespit edilmektedir.⁹⁷ Mesela Fâizî Çarşısı'ndan bahsederken bunun bânisi meşhur vezir Şerefüddin el-Fâizî hakkında, bir kısmına başka kaynaklarda rastlanmayan çok kıymetli malumata da işaret eder.⁹⁸ Benzer şekilde Şerâbişiyîn (Şerbûş/Serpuş) Pazarı'nı anlatırken Memlûkler döneminde sultan ve ümeranın

89 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/50 vd.

90 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/72 vd.

91 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/87-90.

92 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/105 vd.

93 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/123 vd.

94 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/348 vd.

95 Örnek olarak bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 1/373, 374, 376.

96 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/2-201.

97 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/20-23.

98 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/89-90.

başlarına giydikleri serpuş/kellûte (külâh) gibi eşyaya da işaret eden müellif, bu kısımda başka kaynaklarda rastlamadığımız önemli bilgiler de verir.⁹⁹ Bu kısmın ardından Memlûk sarayı Kal‘atülcebel’i anlatmaya başlayan müellif, onun yapılışı, bölümleri, Eyyübîler’den Memlûkler’e kadar burayı yöneten sultanlar, burada yapılan mezalim oturumları ve merasimler vb. birçok konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alır.¹⁰⁰ Burada Kal‘atülcebel’in içindeki bölümlerin ayrıntılı bir tavsifinin yapıldığı, söz konusu bölümlerde icra edilen toplantı ve merasim usullerinin bütün inceliklerine kadar kaydedildiği vurgulanmalıdır. Yine Memlûk ordusu, bu ordunun üst rütbeli subaylarının üstlendiği önemli vazifeler, vezirlik ve idare ettiği divana dair ayrıntılar vb. daha birçok konu bu kısma dâhil edilmiştir.

Kal‘atülcebel’in anlatımından sonra ilgisini tekrar Mısır geneline yönelten müellif, eserin kalan kısmında buradaki mescidler, camiler, hastaneler, medreseler, hankâh ve zaviyeler, ziyaretgâhlar, Yahudi ve Hıristiyanlara ait ibadethanelerden bahsetmeye başlar.¹⁰¹ Bu kısımda camilerle ilgili bahsin ardından Mısır’ın fethinden sonra burada yaygınlaşan itikadî mezheplere ve diğer fırkalara temas etmeye başlayan müellifin bu dönemdeki mezhep, fırka ve bunların kurucularına dair oldukça kıymetli bilgiler sunduğu, önemli ayrıntıları işaret ettiği belirtilmelidir.¹⁰² Müellifin bahsi geçen cami, medrese vb. yapılarla ilgili bilgi verirken, bu eserdeki âdeti üzere bunların bânilerine de temas ettiği ve bu biyografik kısımlarda aktardığı bilgilere başka kaynaklarda rastlanmadığı tespit edilmektedir.¹⁰³ Sonuç itibarıyla, Makrîzî’nin *el-Hutat’ı*, özellikle müessesesi tarihi araştırmaları başta olmak üzere beşerî bilimler üzerinde araştırma yapanlar için vazgeçilmez bir kaynak hüviyeti taşımaktadır.¹⁰⁴

Makrîzî’nin talebesi olan ve meşhur bir emîrin oğlu olarak saray çevresinde hayatını geçiren **İbn Tağrıberdî**’nin *el-Vâfi*’ye zeyil mahiyetinde kaleme aldığı *el-Menhelü’s-sâfi ve’l-müstevfi ba’de’l-Vâfi*¹⁰⁵ ve bunun muhtasarı olan *ed-Defilü’s-ş-şâfi ‘ale’l-Menheli’s-sâfi*¹⁰⁶ isimli biyografik eserleri de burada belirtilmesi ve tanıtılması gereken kaynaklar arasındadır.¹⁰⁷ Bu noktada **Sehâvî**’nin *ed-Dav’ü’l-lâmi‘ li-ehli’l-karni’t-tâsi*¹⁰⁸ adlı mücessem biyografi/ tabakât eserine de temas etmek gerekir.¹⁰⁹

99 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/98-99.

100 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/201-244.

101 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/244 vd.

102 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/331-362.

103 Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, 2/392-393

104 Bu eser hakkında bk. Mehmet İpşirli, “el-Hitatü’l-Makrîziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/402-404. Makrîzî ve eserleriyle ilgili bk. Şâkir Mustafa, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-müerrihûn*, 3/140-151; Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, s. 76-80; Eymen Fuâd Seyyid, “Makrîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/448-451.

105 Ebü’l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü’s-sâfi ve’l-müstevfi ba’de’l-Vâfi*, nşr. Muhammed M. Emin & Nebil Muhammed Abdülaziz (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, 1984-2006).

106 İbn Tağrıberdî, *ed-Defilü’s-ş-şâfi ‘ale’l-Menheli’s-sâfi*. nşr. Fehim M. Şeltût (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1998).

107 Ayaz, “Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri”, 22.

108 Şemseddin es-Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi‘ li-ehli’l-karni’t-tâsi*, (Kahire, Mektebetü’l-Kudsî, ts.).

109 Ayaz, “Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri”, 28.

Memlûkler dönemindeki Mısır tarih ekolünün son temsilcisi **İbn İyâs**'ın X. (XVI) asrın başından itibaren Memlûk Devleti tarihi açısından mevcut birkaç kaynaktan biri olan *Bedâi' u' z-zühûr fî vekâi' i' d-dühûr*¹¹⁰ isimli eseri, bu kısımda özellikle ele alınmalıdır. Eserin müellifi İbn İyâs hakkında, eserinde kendisinin verdiği çok az bilginin dışında pek fazla malumat mevcut değildir. 852 (1448) senesinde Kahire'de doğan müellif, Sultan Berkuk'un memlûklerinden olan dedesine nispetle İbn İyâs olarak tanınmıştır. Anne tarafından dedesi de Muhammed b. Kalavun dönemi emîrlerinden olup Halep ve Dımaşk nâibliğine kadar yükselmiş büyük ümeradandır. Babası ise ihtiyat kuvvetlerine mensup iktâlî askerlerdendi. Dolayısıyla müellif evlâdünnâs sınıfına mensuptur. Babasının teşvikiyle iyi bir tahsil gören İbn İyâs, Süyûtî ve Abdülbâsî el-Malatî gibi âlimlerden tarih sahasında ders almıştır. Muhtemelen babasından kalan iktâ ile geçinen İbn İyâs'ın resmî bir görev alıp almadığı tespit edilememektedir. Müellif'in 930 (1524) senesinde yine Kahire'de vefat ettiği tahmin edilmektedir. İbn İyâs'ın en meşhur eseri olan *Bedâi' u' z-zühûr*; müellifin mukaddimesindeki ifadelerine göre¹¹¹ 901 (1495) senesinde kaleme alınmaya başlamış, el-Melikü'l-Eşref Kansu el-Gavrî (906-922/1501-1516) dönemi boyunca da devam etmiştir.¹¹² İlk cildi iki kısım olmak üzere beş cilt (toplamda altı cilt) hâlinde neşredilen eserin Sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'a (872-901/1468-1496) kadar olan bölümü daha kısa olmakla birlikte, bu sultandan sonra havâdis tafsilatlı bir şekilde kaydedilmektedir. Buna göre ilk iki ciltte antik çağlardan Kayıtbay'ın tahta çıktığı 872 (1468) yılına kadarki Mısır tarihi ele alınmakta, kalan üç ciltte de 928 (1522) senesi sonuna kadar Memlûk tarihi kaydedilmektedir. Dolayısıyla yaklaşık elli yedi yıllık süreç için üç cilt tahsis edilmiştir. Bahsi geçen sürecin müellifin müşahedelerine dayanması ve onun evlâdünnâs sınıfından olması hasebiyle sarayla ve devlet erkânıyla rahat görüşme imkânının bulunması eserin kıymetini oldukça artırmaktadır. Bu noktada eserin giriş kısımlarının, müellifin de hocası olan Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâdara* isimli eseriyle benzer bir içeriğe sahip ancak daha mufassal olduğunu belirtmek gerekir.¹¹³

Eser bahsi geçenlerin yanı sıra başka özellikleriyle de dikkat çekicidir. Bunların başında Mısır ekolünün genel uygulaması olan havâdis ve vefeyât kısımlarının ayrı başlıklar hâlinde zikredilmesi özelliği bu eserde görülmez. Vefeyâtın oldukça kısa kaydedilmesi, vefat edenlerin hâl tercümeleri ile ilgili çok az bilgiye yer verilmesi, eserin bir başka özelliğidir. Eserde bunun istisnalarına rastlandığı da belirtilmelidir. Ancak bunların da tafsilatlı olduğunu söylemek zordur.¹¹⁴ Yine kronolojik olmakla birlikte eserde hadiseler içiçe kaydedildiğinden ve her olay ayrı paragraf olarak kaydedilmediğinden ayların ve havâdisin takibi oldukça güçleşmektedir. Eserin tamamı bu şekilde kaleme alındığından herhangi bir örnek sunmaya gerek görmediğimizi belirtmeliyiz.

110 Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr fî vekâi' i' d-dühûr*, nşr. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1982-1984).

111 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 1/1, 4.

112 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 3/207; ayrıca bk. 4/486.

113 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 1/1, 4-64.

114 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 2/88, 401, 3/20, 25, 4/326.

Eserin önemli özellikleri arasında müellifin evlâdünnâstan olması hasebiyle ümera ve devlet erkânıyla yakın ilişki kurabilmesi ve bu sayede birçok gelişmeyi ilk elden bilgilerle günümüze ulaştırmasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi müellifin dedesi Sultan Berkuk'un memlûklerinden olup onun oğlu Ferec zamanında ikinci devâdârlık vazifesine tayin edilmişti. Müellif, babası Ahmed b. İyâs el-Fahrî'nin vefatından bahsederken (908/1503) onun seksen dört yaşlarında vefat ettiğini, bu uzun hayatı boyunca ümera ve devlet erkânı ile çok yakın ilişkilerinin bulunduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁵ Dolayısıyla babasının bu ilişkileri müellifin de işini kolaylaştırmış gözükmektedir. Nitekim onun bu ilişkilerine işaret eden kayıtlara da rastlanmaktadır. Mesela müellifin geçimini sağladığı iktâmın, diğer evlâdünnâsa da yapıldığı gibi elinden alınması üzerine anlattıkları bu kayıtlardandır. Müellif, 915 (1509-1510) senesinde bir dilekçeyle durumunu arz etmek üzere Sultan el-Melikü'l-Eşref Kansu el-Gavrî'nin huzuruna gittiğini, sultanın iktâmı ona iade ettiğini, kendisinin de sultanı övme amacıyla bir şiir kaleme aldığını ve bunu yakın adamlarından biri vasıtasıyla sultana ilettiğini belirtmektedir.¹¹⁶ Benzer şekilde aynı sultana gözlerindeki rahatsızlıktan şifa bulması vesilesiyle yazdığı başka bir şiir de tanıdık görevliler tarafından sultana iletilmiş ve sultan bunları çok beğenmiştir.¹¹⁷ Müellifin yakın ilişkileri ve müşahedelerine dayanarak aktardığı bilgiler, özellikle askerî yapı hakkında çok kıymetli bilgiler içermektedir. Eserinin Hicrî 900'lü yıllardan sonraki kısmında çokça rastlanan bu tür bilgilerin bir kısmını örnek olarak sunmak istiyoruz. Mesela şahsî memlûklerini artıran Sultan Kansu el-Gavrî'nin bunlar arasından 400 tanesini ayırdığı, onlara özel kıyafet ve binekler tahsis ettirdiği ve bu hususî bölüğün "Memâlikü'l-Eşrefiyye el-Gavriyye" adıyla anılmaya başladığı¹¹⁸ şeklindeki rivayet bunlardandır. Yine müellif, 908 (1502) senesinin başında Sultan Kansu el-Gavrî'nin iktidarını sağlamlaştırdığını belirttiikten sonra en üst rütbede olan mukaddemü elf payeli ümeranın yirmi dört olarak tespit edildiğini söylemekte, daha sonra bunlardan vazife sahibi olan yedi tanesinin isimlerini ve görevlerini saymaktadır. Vazife sahibi olmayan mukaddemü elf payeli emîrleri de sıralayan müellif, bir alt rütbeye, tabilhâne ümerasına geçmekte, bunların yetmiş beş kişi olduklarını, on tanesinin görevli, diğerlerinin de herhangi bir vazifede olmadığını belirtmekte, daha sonra da bunların tamamının isimlerini zikretmektedir. Sonra bir alt rütbe olan "onlar ümerası"na geçen müellif, bunların da 185 kişi olduklarını belirttiikten sonra hepsinin ismini kaydetmektedir. Bu sırada sultanın en yakın memlûklerini oluşturan hasekî sınıfına temas eden müellif, bunların da 800 kişi olduklarını, daha sonra bu sayının 1200'e ulaştığını belirtmektedir. Bunların ardından Şam bölgesi nâiblerine geçen müellif, bunları da isim isim saydıktan sonra "erbâbü'l-muvazzafın mine'l-müteammimîn (sarıklı vazife sahipleri)" olarak nitelendirdiği sivil bürokrasiyi ayrı ayrı kayıt altına almaktadır.¹¹⁹ Müellif benzer bilgileri daha kısa bir şekilde 920 (1514) ve 921 (1515) senesinde de tekrarlar

115 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/47.

116 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/173.

117 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/326.

118 İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/95, 5/6.

119 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/30-35.

bu senelerde mukaddemü elf payeli ümeranın sayısını yirmi yedi olarak vermektedir.¹²⁰ 922 (1516) senesinde ise 908 yılındakine benzer bir şekilde görevlilerin listesini daha uzun bir şekilde aktaran müellif, mukaddemü elf payeli ümeranın sayısını yirmi altı, bunlardan görevi bulunanların bir görev boş bulunduğundan altı tane olduğunu belirtmekte ve mukaddemü elflerin tamamını saymaktadır. Daha sonra Şam bölgesi nâiblerini ve tabilhâne emirlerinden sadece vazife sahiplerini, bunların ardından da sivil bürokrasinin tamamını kaydetmektedir.¹²¹ Müellif, böylece zaman içerisinde görevlerde meydana gelen değişimlerin tespit edilmesine imkân vermektedir. İbn İyâs'ın müşahedelerine dayanan ve başka kaynaklarda tespit edilemeyen bilgiler arasında dönemindeki sultanların şahsiyeti, bıraktıkları eserler gibi önemli malumata da temas edilmelidir. Mesela Sultan Kayıtbay'ın tahta çıkışından bahsederken "ekülü (ben derim ki)" ifadesiyle onun önceki hayatına dair verdiği bilgilerle¹²² vefatından sonra bu sultanın saltanat süresinden şahsî özelliklerine kadar çeşitli yönlerini anlatan kayıtlar¹²³ bunlardandır. Müellifin Osmanlılar ile ilişkilere dair alâkalı oldukça kıymetli malumat sunduğu da tespit edilmektedir. Mesela tahta çıkan kardeşleriyle mücadeleye girişen Osmanlı şehzadelerinin Memlûkler'e sığınması ve bunların karşılanması, onlara yapılan muamele ve yardımlar gibi birçok kayıt bulunmaktadır.¹²⁴ Yine bu kayıtlar arasında 890 (1485) senesinde Sultan Kayıtbay'ın Osmanlılar'a yolladığı yüklü miktarda hediye ile bir elçiden de bahsedilmelidir. Müellif, bu elçinin dönemin halifesi tarafından Osmanlı padişahına gönderilen ve onu Rum diyarının sultanı olarak tayin eden bir taklid ile yine halife tarafından yazılan ve iki ülke arasındaki problemlerin çözümüne yönelik yumuşak ifadeler bulunan bir mektubu da beraberinde götürdüğünü nakletmektedir.¹²⁵ Bu kayıtlar arasında şüphesiz en ilginç ve kıymetli olanları, Memlûk Devleti ve Osmanlılar'ın nihaî karşılaşmaları olan Mercidâbık (922/1516) ve Ridâniye (923/1517) savaşlarının öncesindeki gelişmeler, savaşların seyrine dair nakillerle¹²⁶ müellifin Mısır'ı ele geçirdikten sonra Yavuz Sultan Selim (918-926/1512-1520) ve Osmanlılar'la alâkalı olumsuz kanaatini ortaya koyan anlatımlarıdır.¹²⁷ Yine bunlar kadar kıymetli bilgiler arasında Memlûk ülkesinden İstanbul'a gönderilen ulema, ümera, tacir vb. ile ilgili aktarılanlar da¹²⁸ yer almaktadır.

Burada son olarak müellifin eleştirisi içeren kayıtlarını zikretmek istiyoruz. Müellif genelde senenin hadiselerini aktardıktan sonra bir anlamda umumî bir özet yapmakta ve yılın nasıl geçtiğine dair bazen olumlu bazen menfi yorumlarını eklemektedir.¹²⁹ Bunların dışında

120 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/357-358, 434-435.

121 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 5/3-6.

122 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 3/3-4.

123 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 3/325-332.

124 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 3/183, 185, 187, 192, 4/152 vd., 167, 186.

125 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 3/215.

126 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/467, 470-472, 476, 483, 5/13-14, 15, 19, 45, 22, 35, 38 vd., 45, 60-61, 63-64, 67-68, 67-74, 75-79, 86-87, 103-105, 108-110, 116, 118, 119-120, 124-125, 128-129, 133, 136, 137-138, 140, 145-147, 153-155, 166, 171, 173, 174-176.

127 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 5/177-178, 207-208.

128 Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 5/183 vd., 185 vd., 187-188, 217.

129 Örnekler için bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*; nşr. Muhammed Mustafa, 4/30, 93, 172-173, 295, 357, 433.

müellifin, eserinin çeşitli yerlerinde bazı uygulamalara dair tenkitlerine de rastlanmaktadır.¹³⁰ Dolayısıyla içerdiği dönem itibarıyla fazla alternatifi bulunmayan *Bedâi' u 'z-zühûr*, hem bu özelliği hem de daha önce ifade ettiğimiz oldukça kıymetli bilgiler içermesi bakımından mutlaka istifade edilmesi gereken bir kaynaktır. Son olarak bu eserin elimizdeki neşrinin dört ciltlik mükemmel bir fihristinin bulunduğu ve bu fihristin çok kullanışlı olduğunu da belirtmeliyiz.¹³¹ Bu devredeki Şamlı tarihçilere gelince, Mısırlı tarihçilere nispetle sayılarının daha az olduğu söylenebilir. Genelde ulema sınıfından olan İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448), İbn Hiccî (ö. 816/1413), İbnü'l-Hımsî (ö. 934/1528) gibi Şamlı tarihçiler klasik Şam tarihçiliği ekolünü sürdürmekte, eserlerinde vefeyât kısmına daha fazla ağırlık vermektedirler. Dolayısıyla bu müelliflerin eserleri kronolojik olmakla birlikte vefeyât eseri olarak nitelendirilebilir. Bunların içerisinde daha ayrıntılı malumat sunan ve müdakkık bir tarzı benimseyen İbn Kâdî Şühbe'ye özellikle işaret etmek gerekir. Dımaşklı tarihçilerden Birzâlî, Zehebî ve İbn Kesir'in eserlerine zeyil olarak kaleme aldığı tarihinin ihtisarı olan ve 741-808 (1340-1405) yılları arasını kapsayan *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*¹³² adlı eseri Memlûk araştırmaları için önem arz etmektedir. *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, kronolojik olarak kaleme alınmış olup, her ayın içerisinde meydana gelen gelişmeler neredeyse günlük olarak aktarılmaktadır. Nadiren de olsa bazı senelerin başında halife, sultan ve mühim devlet görevlilerini sayarak başlar. Daha sonra "ve emmâ Dımaşk" ifadesiyle bu şehrin nâibi, başkadıları, ordu nâzırı, sır kâtibi vb.lerinin isimleri zikredilir, bunların ardından Halep, Trablusşam ve Safed gibi Suriye şehirlerinin saltanat nâiblerinin belirtilmesiyle bu kısım sona erdirilir. Bu kısmın ardından havâdis bölümüne geçilir.¹³³ Daha sonra vefeyât kısmı başlar ve bu kısım çok kıymetli bilgiler de içerir. Genelde havâdis kısmından daha geniş olan vefeyât bölümü bazen diğer kaynaklarda rastlamadığımız hâl tercümelerine yer verirken bazen de açıklayıcı bilgiler sunarak biyografileri verilen kimselerin üstlendikleri vazifelerin tam olarak tespitini sağlamaktadır. Mesela Üstâdâr Emîr Nasırüddin Muhammed b. AkboğaAs'ın (ö. 788/1386) hayatı hakkında bilgi bulabildiğimiz yegâne kaynak bu eserdir.¹³⁴ Üstâdâr Emîr Tülektemur min Berke'nin (ö. 794/1392) üstâdârlık görevine kaç defa, kimin yerine tayin edildiği meselesiyle ilgili tartışmalara¹³⁵ açıklık getiren kayıtlar da yine İbn Kâdî Şühbe'nin bu eserinde mevcuttur.¹³⁶

130 Bazı örnekler için bk. İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*, nşr. Muhammed Mustafa, 4/107, 161, 322 vd., 390, 429, 444-445, V, 89-90.

131 İbn İyâs ve eserleri hakkında bk. Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, 3/195-199; Muhammed Razûk, "İbn İyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/97-98; Cevat İzgi, "Bedâiu'z-Zühûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/294-295.

132 Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dımaşk [Institut Français de Damas], 1977-1997).

133 Örnek olarak bk. İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş, 2/113-114.

134 Bk. İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş, 1/204-205.

135 Bu tartışmalarla ilgili bk. Fatih Yahya Ayvaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2008), 129 vd.

136 Bk. İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş, 1/439-440.

Târîhu İbn Kâdi Şühbe, içerdiği dönem itibariyle Makrîzî'nin *es-Sülûk*'uyla karşılaştırma ve *es-Sülûk*'taki rivayetleri teyit imkânı sağlaması bakımından da önem arz eden bir kaynaktır. Yine bu eser, kapsadığı tarih diliminin başından itibaren, mesela üstâdârlık görevine tayin edilenlerin büyük çoğunluğunun büyük üstâdâr veya küçük üstâdâr olarak atandığını belirtmek suretiyle bu konuda bilgi vermeyen Makrîzî'nin söz konusu eserindeki ilgili kayıtlara açıklık getirmiştir. Bu eserde açıklık getirilen başka hususlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Haçlıların İskenderiye baskınından (767/1365) sonra Haçlı devletleri tarafından uzun süre tesis edilmeye çalışılan sulhla ilgilidir. Bu konuyla alakalı diğer tarihçiler genel ifadeler kullanırken İbn Kâdi Şühbe, Kıbrıs'ın da anlaşmanın tarafları arasında bulunduğunu naklederek ve anlaşmanın yirmi yıllık olduğunu belirterek açıklayıcı bilgi sunmuştur.¹³⁷ Müellifin bu eserinde söz konusu örneklerle benzer daha birçok hadiseyle ilgili ilginç ve önemli ayrıntıya yer verildiği belirtilmelidir. Bu bakımdan İbn Kâdi Şühbe'nin ele aldığımız eseri istifade edilmesi lâzım gelen kaynaklardandır.¹³⁸

Değerlendirme

Öncelikle Memlûkler döneminde bu kadar fazla tarih eserinin kaleme alınmasının muhtemel bazı sebeplerine işaret etmek gerekir. Sultanlar ve devlet adamlarının bu husustaki teşvikleri ve tarihçileri himaye etmeleri ilk olarak zikredilmelidir. Nitekim Sultan Baybars, İbn Şeddâd ve İbn Abdüzzâhir'i yakınları arasına almış, bazı seferlerine onları da götürmüştür. Mesela Baybars'ın Kayseri seferi sırasında yanında bulunan İbn Abdüzzâhir'in bu seferi anlattığı makâme tarzındaki risalesi özel bir çalışmayı gerektirecek ölçüde ayrıntılı olup, Türkiye Selçuklularının çeşitli âdetleri, giyim-kuşamları gibi hususiyetlerini tespit bakımından ilk elden kaynaktır. Bu dönemin devlet adamları ilim adamlarını teşvik ve himaye ile yetinmemiş, aralarından Baybars el-Mansûrî ve Ebü'l-Fidâ gibi bizzat tarih eseri kaleme alanlar da çıkmıştır. Bunların yanı sıra önde gelen Memlûk emîrlerinin bilgi ve müşahedelerini dönemin tarihçilerine aktardıkları da tespit edilmektedir. Nitekim Yûnînî, Nüveyrî, İbnü'd-Devâdârî, Makrîzî, Aynî ve İbn Tağriberdî gibi tarihçilerin önemli kaynakları arasında birçok Memlûk emîrinin yer aldığı tespit edilmektedir.

Özellikle Memlûk tarihçiliğinin ikinci devresinde Memlûk sultanlarının tarih sahasına ilgi gösterdiği, sarayda düzenlenen ilmi sohbetlerde tarihe hususî bir ehemmiyet verildiği müşahede edilmektedir. Mesela Aynî, dönemlerini müşahede ettiği birçok sultana tarih anlatarak onlara mihmandarlık etmiştir. İbn Tağriberdî, Aynî'nin, tahsili ve tecrübesi eksik olan Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a hem dinî bilgiler hem de tarih dersleriyle rehberlik ettiğini özellikle vurgular. Kendisine tarihi sevdirenin de bu sultanların tarihçiliğe yönelik ilgileri olduğunu belirtir.¹³⁹ Sehâvî gibi münekkith tarihçilerin Aynî'nin sultanlarla yakın münasebetlerini eleştirmelerine

137 Bk. İbn Kâdi Şühbe, *Târîhu İbn Kâdi Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş, 3/380.

138 İbn Kâdi Şühbe ve eserleri hakkında bk. İbn Kâdi Şühbe, *Târîhu İbn Kâdi Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş, 2/11-36 (nâşir mukaddimesi); Şâkir Mustafa, *et-Târîhu 'l-'Arabî ve 'l-müerrihûn*, 4/105-108; Cengiz Kallek, "İbn Kâdi Şühbe, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/102-103.

139 İbn Tağriberdî, *el-Menhelü ş-sâfi*, nşr. Muhammed M. Emin & Nebil Muhammed Abdülaziz, 11/195.

rağmen tarihin siyaset sahasının önemli bir unsuru olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim Sultan Barsbay'ı Kıbrıs'ı fethetmeye teşvik eden önemli bir âmil de başlangıç döneminden itibaren Memlûk Devleti tarihi boyunca bu adanın oynadığı stratejik rolün farkına varmasıdır. Memlûkler döneminde tarihçiliğin yaygınlaşmasında devlet adamları kadar halkın tarihe duyduğu büyük ilginin de etkili olduğu kanaatindeyiz. Nitekim hadis, tefsir, fıkıh gibi dinî ilimlerde temayüz etmiş birçok âlimin tarih alanında da eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bu âlimlerin tarih sahasına yönelmeleri halkın taleplerinden de kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle Şamlı tarihçilerin eserlerinde sıkça rastlanan “el-acâibve'l-garâib” türü ilginç hadiselerle yer verilmesi halkın ilgisini çekmeye yönelik gayretler olarak nitelenebilir. Yine tarih sahasında kaleme alınmış eserler, dinî ilimler alanında yazılmış kitaplar gibi tedrisatın konusu olmuş, birçok ilim meraklısı bu eserleri ya bizzat müelliflerinden okumuş ya da talebelerinden rivayet etmiştir. Nitekim Sehâvî, bahsi geçen tarihçilerden eserlerini rivayet etme izni aldığını veya kendi yazdığı tarih kitaplarını nakletme hususunda bazı talebelerine icazet verdiğini belirtmektedir. Ayrıca Kütübî gibi sahafılık yapan, Hatîb el-Cevherî (ö. 900/1495) gibi alt kademede ilmî vazifelerde kısa bir süre çalışmış kişilerin de tarih eseri kaleme alması halk tabakasının tarihe gösterdiği alakaya örnek olarak sunulabilir. Tarihçiliğin yaygınlaşmasında Memlûk emîrlerinin çocuklarının oluşturduğu evlâdünnâs sınıfının bu sahada verdiği eserler de önemli rol oynamıştır. Genelde önemli görevlere getirilmeyen ve ihtiyat kuvveti olarak mütalaa edilen bu grubun tarih sahasında yazdıklarıyla ön plana çıkmaya çalıştıkları söylenebilir. Biz bu durumu, Emevîler (41-132/661-750) döneminde genelde ikinci planda kalan gayri Arap sınıfın oluşturduğu mevâlînin ilim sahasında temayüz etmesine benzetiyoruz. Memlûkler döneminin önde gelen tarihçileri arasında yer alan İbnü'd-Devâdârî, İbn Dokmak, İbn Tağriberdî, Abdülbâsıt el-Malatî ve İbn İyâs gibi müellifler, babaları veya dedelerinin siyasi ve askerî sahada oynadıkları rolü, tarih alanında sürdürme çabasında olmuşlardır. Esasen bu tarihçilerin dinî ilimlerde temayüz etmiş Makrîzî, İbn Hacer, Sehâvî veya halk tabakasından kabul edilebilecek Hatîb el-Cevherî gibi tarihçilere yönelik tenkitleriyle ulema sınıfından tarihçilerin bunlara yönelik eleştirileri Memlûk Devleti siyaseti, Memlûk sistemi konusundaki bilgi veya bilgisizlik zemini üzerinde cereyan etmiştir. Özellikle İbn Tağriberdî'nin bu gruba Memlûk sistemi ve Türkçe bilgilerine yönelik tenkitleriyle¹⁴⁰ yine onun ve Abdülbâsıt el-Malatî'nin Bahrî/Türk Memlûkler dönemini yücelten ifadeleri, Sehâvî ve Hatîb el-Cevherî'nin evlâdünnâs grubunun devlet adamlarıyla yakın ilişkilerine dair ağır eleştirileri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Özellikle Sehâvî ve Hatîb el-Cevherî'nin tenkitlerinin¹⁴¹ bu dönemdeki ilim adamlarını himaye anlayışını tespit açısından oldukça kıymetli veriler de sunduğuna işaret edilmelidir. Memlûkler döneminde tarihçilik ve tarihçilerin yaygınlık ve önem kazanmasında, günümüz tabiriyle ve Samira Kortantamer, Cüneyt Kanat hocaların ifadesiyle “medyatik” tarihçiliğin

140 Bk. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, nşr. Muhammed M. Emin & Nebîl Muhammed Abdülaziz, 12/362, 363; Sağır, *İbn Tağriberdî'nin "el-Menhelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-kültürel Hayat*, 96-97.

141 Örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 10/305-308; Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-'asr*, nşr. Hasan Habeşî (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1970), 175-182.

de etkili olduğu kanaatindeyiz. Bu ifadeden kastımız ise bu dönemdeki tarih eserlerinin yazıldıkları dönemde okunması, üzerlerinde değerlendirmeler yapılması ve yazılanların o sırada tesir icra etmeleridir. Nitekim Sehâvî, Makrîzî hakkında yaptığı değerlendirmelerde hoş sohbeti, mütevazı kişiliğinin yanı sıra keskin kalemi ve tenkitlerinden çekindikleri için onu birçok emîr ve devlet erkânının ziyaret ettiğini ve kendisiyle iyi ilişkiler kurmaya çalıştıklarını ifade ederken¹⁴² Makrîzî'nin yazdığı eserlerin bir yandan yazılırken bir yandan da okunduğuna işaret ediyor olmalıdır. İkmal edilmiş veya yazımı devam eden tarih eserleri ders halkalarında mütalaa edilip okunmakta, talebeler vasıtasıyla rivayet edilmektedir. Aynı eserler bir yandan da ulema sohbetlerinin önemli konuları arasında yer almaktadır. Nitekim Makrîzî, İbn Tağriberdî ve Sehâvî gibi talebelerine henüz tamamlamadan önce meşhur eseri *el-Mukaffâ*'nın kaç cilt olarak planlandığı ve nasıl bir muhtevaya sahip olacağından bahsetmektedir.¹⁴³ Yine bazı önemli gelişmeler hakkında olayların tarafları bir araya gelerek görüşmeler yapmakta ve bunları kaleme alan tarihçilere, günümüzdeki gazetelere devlet ricalinin verdiği bilgilere benzer şekilde izahat yapılmakta, birtakım tashihler için girişimlerde bulunulmaktadır. Mesela İbn Tağriberdî, hocası Makrîzî'ye yönelik eleştirilerinde bazı konularda yazdıklarıyla ilgili olarak bu hadiselerin tarafları ve şahitleri arasında bulunan bir emîr ile hocası Makrîzî'nin birlikte bunları değerlendirdiğinden de bahseder. Esasen bazı Memlûk sultanları ile önde gelen emîrlerin hayatları ve seferleri hakkında müstakil eserlerin kaleme alınması ve bu durumun teşvik edilmesi, o dönemlerde tarihçiliğin günümüzdeki gazeteciliğe benzer bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Memlûk tarihçiliğinin bazı temel hususiyetlerine gelince bunların başında şüphesiz başka dönemlere nasip olmamış ölçüde çok sayıda tarih eserinin kaleme alınması zikredilmelidir ki bunun muhtemel sebeplerine işaret etmiş bulunuyoruz. Ancak bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, bu tarih eserlerinin sayısı kadar siyaset, askeriye, müesseseler, teşkilat, biyografi, coğrafya gibi çeşitli alanlara yönelik olması da büyük önem arz etmektedir. Bu dönemdeki tarihçiliğin bir başka özelliği ise devletin kuruluşundan itibaren gelişmeleri müşahede etmiş tarihçilerin ve bunların eserlerinin mevcudiyetidir. Bu özelliğin nispeten Eyyübîler dönemi için de söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Memlûkler dönemindeki tarihçiliğin bu özelliği, Osmanlı Devleti gibi altı asır boyunca üç kıtaya hükmetmiş bir cihan devletinin kuruluşuyla alâkalı bilgiler bir yana, İstanbul'un fethinin tam tarihini belirlemek için dahi mevcut Osmanlı tarihlerinin yetersiz kaldığı göz önüne alındığında daha da önem kazanmaktadır. Hatta İstanbul'un fethinin tam tarihini tespit için hadisenin muasırı Memlûk tarihçisi İbn Tağriberdî'nin kayıtlarına müracaat edilmesi gerektiğine de işaret etmeliyiz. Bu dönemin tarihçiliğinin önemli özellikleri arasında daha önce ifade ettiğimiz gibi büyük ümeradan sıradan memlûklere, başkadılardan alt kademelerdeki memurlara kadar toplumun her kesiminden insanın tarih eseri kaleme alması da zikredilmelidir. Bu durum, hadiselerin toplumun çeşitli kesimlerinin bakış açılarıyla yansıtılması gibi oldukça önemli bir sonuç da doğurmuştur.

142 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/21-25.

143 İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, nşr. Muhammed M. Emin & Nebîl Muhammed Abdülaziz, 1/418-419; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/22.

Ayrıca bu, Hatîb el-Cevherî'nin evlâdünnâstan tarihçilere yönelik eleştirilerinde görüldüğü gibi bu kesimlerin birbirlerine bakışıyla, Makrîzî, İbn Hacer, Aynî ve İbn Tağriberdî, Sehâvî, Abdülbâsît el-Malatî arasındaki çekişmelerde müşahede edildiği üzere devlet adamları-tarihçi münasebetlerini tespitte de imkân sağlamaktadır. Kortantamer'in işaret ettiği gibi bu dönemdeki tarihçilerin eserlerinin "Orta Arapça" denilen klasik Arapça'dan farklı bir dille yazılması da bu devredeki tarihçiliğin bir başka hususiyeti olarak zikredilmelidir. Ancak bu eserlerin bazen ağdalı ve anlaşılması zor bir dille kaleme alındığını bazen de oldukça sade ve anlaşılır bir lisanla yazıldığını belirtmeliyiz.

Sonuç

Son olarak Memlûkler döneminde yazılmış tarih eserlerinin nasıl kullanılması gerektiğine dair bazı kanaatlerimizi serdetmek istiyoruz. Öncelikle Memlûk tarihlerinin birbirinin tekrarı olduğu, birkaç tane temel eser bulunduğu şeklindeki görüşe bazı itirazlarımızı belirtmeliyiz. Bizim kanaatimize göre bazı küçük ayrıntılar tarihî birçok hadisenin aydınlatılmasında ilmi açıdan hayati önem taşır. Mesela Memlûkler döneminin kuruluş devresinden yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Makrîzî, bu dönemi müşahede etmiş tarihçilerden de istifadeyle yazdığı eserlerinde birçok ayrıntıya işaret etmekte, daha önceki tarih kitaplarında birbirinden bağımsızmış gibi nakledilen olaylar arasında bağlantı kurmaktadır. Ayrıca Baybars el-Mansûrî'nin hâl tercümesiyle ilgili en geniş bilgi, muasır olan Safedî veya Kütübî'nin değil, Makrîzî'nin eserlerinde yer almaktadır. Yine Makrîzî ile çağdaş olan İbn Kâdî Şühbe, onun geniş bir şekilde naklettiği bazı hadiseleri daha kısa ancak önemli açıklamalarla aktarmaktadır. Mesela meşhur İskenderiye baskınından sonra Haçlı devletleri tarafından uzun süre tesis edilmeye çalışılan sulhla ilgili Makrîzî genel ifadeler kullanırken İbn Kâdî Şühbe, Kıbrıs'ın da anlaşmanın tarafları arasında bulunduğunu nakletmekte ve anlaşmanın yirmi yıllık olduğunu belirterek açıklayıcı bilgi sunmaktadır.¹⁴⁴Makrîzî'nin talebesi olan İbn Tağriberdî, hocasının yaşadığı süreçte birçok hadiseyi neredeyse olduğu gibi ondan nakletmekte ancak meşhur "kültü"leriyle araya girerek önemli açıklamalar ve tashihler yapmaktadır. İbn Tağriberdî'nin iki biyografi eserinden on iki ciltlik *el-Menhel*'in özeti olan *ed-Delîlü's-şâfi* ilâve olarak sunduğu hâl tercümeleri ve bazı emirlerin ilk eserde bulunmayan vefat tarihlerini içermesi bakımından bu duruma örnek olarak sunulabilir. Dolayısıyla birbirinin tekrarı gibi görünen ve örneklerini sunduğumuz tarih eserleri küçük de olsa ihtiva ettikleri ayrıntılarla olayların açıklığa kavuşmasında mühim rol oynamaktadır.

144 Bk. İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, nşr. Adnan Dervîş, 3/380.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdullah, Yüsrî Abdülğanî. *Mu'cemü'l-müerrihîne'l-Müslimîn hatta'l-karnî's-sânî 'aşer el-Hicrî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Abdürrâzık, Ahmed. "el-'Alâkâtü'l-üseriyye fi'l-mustalahî'l-Memlûkî". *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Misriyye* 23 (1976), 155 vd.
- Ağır, Abdullah Mesut. "Memlûklarda Asabiyye". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İlke)* 21 (2008), 1-14.
- Anân, Muhammed Abdullah, *Müerrihü Mısri'l-İslâmiyye ve Mesâdiru't-târihi'l-Mısri*. Kahire: Mektebetü'l-Üsra, 1999.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2008.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri". *ÇÜİFD* 16/2 (2016), 1-38.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*. nşr. Muhammed M. Emin. 4 cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987-1992.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddîn en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâî. *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*. nşr. Donald S. Richards. Beirut-Berlin: Das Arabische Buch, 1998.
- Frédéric Bauden. "Maqriziana I: Discovery of an Autograph Manuscript of al-Maqrizi: Towards a Better Understanding of His Working Method (Description: Section 2)". *Mamlûk Studies Review* 10/2 (2006), 81-139.
- Frédéric Bauden. "Maqriziana II: Discovery of an Autograph Manuscript of al-Maqrizi: Towards a Better Understanding of His Working Method: Analysis". *Mamlûk Studies Review* 12/1 (2008), 51-118.
- Cevherî, Hatîb, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-'asr*, nşr. Hasan Habeşî. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1970.
- Çetin, Altan. "Memlûkler Devleti Tarihi Kaynakları". *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin. 117-141. İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları, 2014.
- Çubukçu, Asri. "ed-Dav'ü'l-Lâmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/56. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Çubukçu, Asri. "İbnü's-Sukâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/211. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Çubukçu, Asri. "Baybars". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/220-221. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Çuhadar, Mustafa. *Abu'l-Mahasin Camal Al-Din Yusuf Bin Tağribirdi Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Yazmalarının Tavsihi (813-874/1410-1470)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi 1991.
- Çuhadar Mustafa & Yiğit İsmail. "İbn Tağribirdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 20/387. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

- Durmuş, İsmail. "Safedî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/447-450. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Düzenli, Aygül & Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler Dönemi Hıristiyan Tarihçileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 85-102.
- Göksu, Erkan. "İbn Tağrıberdî ve Tarihçiliği". *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 26/1 (2008), 69-90.
- Haarmann, Ulrich. *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit, Islamkundliche Untersuchungen*. Freiburg: Schwarz, 1970.
- İbn Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*. nşr. Fuat Sezgin, 27 Cilt. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1988.
- İbn Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr*. nşr. Hamza A. Abbâs, 27. Cilt. Abudabi: el-Mecmaü's-Sekafi, 2004.
- İbn Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr*. nşr. Kâmil Selmân el-Cübûrî & Mehdî en-Necm. 27 Cilt. Beyrut: 2004-2010.
- İbn Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: Ma'hedü'l-ilmî el-Ferensî, 1985.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü'ebnâi'z-zamân*. nşr. İhsan Abbâs. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. *Bedâi'ü'z-zühûr fi vekâi'i'd-dühûr*. 5 cilt. nşr. Muhammed Mustafa. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1982-1984.
- İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebü Bekir b. Ahmed b. Muhammed. *Târihu İbn Kâdî Şühbe*. nşr. Adnan Derviş. 4 cilt. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dimaşk [Institut Français de Damas], 1977-1997.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *ed-Delîlü's-şâfi'ale'l-Menheli's-sâfi*. nşr. Fehim M. Şeltût. 2 cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1998.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf. *Hawâdith ad-Duhûr fi Madâ'l-Ayyâm Wash-Shuhûr*, nşr. William Popper. 4 cilt. Berkeley: University of California, 1931-1942.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. İbrahim Ali Tarhan, 15. Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1972.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl & Fehim M. Şeltût. 16. Cilt. (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1972
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. nşr. Muhammed M. Emin & Nebîl Muhammed Abdülaziz. 12 cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1984-2006).
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfeddin Ebü Bekir b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer (ed-Dürrü'l-fâhur fi sîreti'l-Meliki'n-Nâsir)*. nşr. Ulrich Haarmann. 8. cilt. Freiburg-Kahire: Schwarz, 1391/1971.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfeddin Ebü Bekir b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer (ed-Dürrü'l-fâhur fi sîreti'l-Meliki'n-Nâsir)*. nşr. Hans Robert Roemer. 9. cilt. Kahire: Sami el-Hâncî, 1379/1960.
- İbnü's-Sukâ'î. Fazlullah b. Ebü'l-Fahr. *Tâlî Kitabi Vefeyâti'l-a'yân*, nşr. Jacqueline Sublet. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dimaşk [Institut Français d'Etudes Arabes de Damas] 1974.
- Irwin, Robert. "Mamluk History and Historians". *Arabic Literature in the Post Classical Period*, ed. R. Allen-D. S. Richards. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- İpşirli, Mehmet. "Kalkaşendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/263-265. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- İpşirli, Mehmet. "el-Hitatü'l-Makrîziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/402-404. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

- İzgi, Cevat. “Bedâiu’z-Zühûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/294-295. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- İzgi, Cevat. “İbnü’l-Devdâri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/11-13. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Kallek, Cengiz. “İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/102-103. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu’l-a’şâ fi snâ’ati’l-inşâ*. 15 cilt. Kahire: el-Müessesetü’l-Misriyyetü’l-Âmme, 1963.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Meâsirü’l-inâfe fi me’âlimi’l-hilâfe*, nşr. Abdüssettar A. Ferrâc. 3 cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1980.
- Kortantamer, Samira. “Memlûk Tarihiçiliğine Genel Bir Bakış”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1 (1983), 31-35.
- Kortantamer, Samira. “Memlûk Tarihiçiliğinde Bir Üslup Unsuru el’Acâibve’lGarâib”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9/1 (1994), 69-87.
- Little, Donald Presgrave, *An Introduction to Mamlûk Historiography: an Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of al-Malik an-Nâsir Muhammad ibn Qalâ’ün*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1970.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü’l-Mukaffe’l-kebîr*, nşr. Muhammed el-Ya’lâvî. 8 cilt. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî 1991.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü’s-Sülûk li-ma’rifeti düveli’l-mülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde & Saïd A. Âşûr. 12 cilt. Kahire: Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1956-1973.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Kitâbü’l-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-zikri’l-hutat ve’l-âsâr*. 2 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb fi fûnûni’l-edeb*. 1-18. Ciltler. Kahire: Vizaretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâd, ts.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb*. nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim vd. 19-27. Ciltler. Kahire: 1975-1985.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb*. nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis & M. Mustafa Ziyâde. 29. Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Misriyye, 1992.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb*. nşr. Muhammed A. Şaïre & M. Mustafa Ziyâde, 30. Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Misriyye, 1990.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb*. nşr. el-Bâz el-Arîni & Abdülaziz el-Ehvânî, 31. Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Misriyye, 1992.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb*. nşr. Fehim M. Şeltût vd. 32. Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Misriyye, 1998.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü’l-ereb*. nşr. Mustafa Hicâzî & M. Mustafa Ziyâde. 33. Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Misriyye, 1997.
- Öz, Mustafa. “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/304-306. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. “İbn Hallikân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/17-19. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Razûk, Muhammed, “İbn İyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/97-98. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Sağır, Abdullah. *İbn Tağrıberdi’nin “el-Menhelü’s-Sâfi” Adlı Eserine Göre Kahire’de İlmî ve Sosyo-kültürel Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

- Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. nşr. Helmut Ritter vd. 30 cilt. Wiesbaden-Beyrut 1962-2004.
- Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek. *A 'yânü'l-asr ve a 'vânü'n-nasr*. nşr. Ali Ebû Zeyd vd. 6 cilt. Beyrut-Dımaşk: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır-Dârü'l-Fikr, 1998.
- Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek. *Tuhfetü zevi'l-elbâb fî men hakeme bi-Dımaşk mine'l-hulefâ ve'l-mülük ve'n-nüvvâb*, nşr. İhsan B. S. Hulûsî & Züheyr H. es-Samsâm. 2 cilt. Dımaşk: Vizaretü's-Sekâfe 1991-1992.
- Sehâvî, Şemseddîn, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 cilt. Kahire, Mektebetü'l-Kudsî, ts.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Makrîzi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/448-451. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mustafa, Şâkir. *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983-1990.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma (İSAR) Vakfı, 1998.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin. *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı: (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- Tomar, Cengiz. "Tarih (Mısır, Suriye ve Filistin)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/40-45. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yiğit, İsmail. *Memlükler (648-923/1250-1517)*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Yiğit, İsmail. "Aynı Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 27-45.
- Ziyâde, M. Mustafa. *el-Müerrihûn fî Mısır fi'l-karni'l-hâmîs 'aşar el-Milâdi el-karni't-tâsi' el-hicri'*. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1954.

